

TANULMÁNYOK

TÁRSULÁS HATÁROKKAL: SZERVEZETI NICHE MODELLEZÉS A BLAU-TÉRBE*

PÉLI Gábor

University of Groningen, Faculty of Economics
NL-9700 AV Groningen, P.O.B. 800; e-mail: g.peli@eco.rug.nl

Összefoglaló: Az írás szervezetek, illetve n -dimenziós társadalmi térbe (Blau-tér) ágyazott hálózati csomópontok merítési bázisait (niche) vizsgálja. A társadalmi közeg jellemzéséhez szükséges jellemzők számát jelölő térdimenziószám változása mélyrehatóan befolyásolja a niche ideális méretét. Egyúttal változik a niche-átfedés kialakulásának lehetősége, és ezzel összefüggésben a versengés erőssége is. A dimenziószám változás új, elfoglalatlan helyeket nyithat meg a térben, további szervezetek, illetve hálózati csomópontok megjelenését bátorítva.

Kulcsszavak: niche, hálózatelemzés, szervezetökológia

1. BEVEZETÉS

A hálózatelemzésben két csomópont távolságát az őket összekötő élek minimális számával szokás megadni. Ha azonban a hálózatot az n -dimenziós térbe ágyazzuk (Freeman 1983), akkor a csomópontok távolsága az euklideszi távval is mérhető. Az írás ilyen beágyazott hálózatokról szól. A teret n társadalmi jellemző feszíti ki (Blau-tér, McPherson 2003). A megfigyelt hálózati személy (focal agent) kapcsolatot létesítene hasonlószerű társakkal. A merítési bázis (*niche*) a Blau-térnek az a tartománya, ahonnan az illető társakat toboroz. Mivel a társulás vonzó mivolta a távolsággal csökken, így a merítési bázis maximális átmérője gyakorta behatárolt. Az írás a niche-k alakjáról, ideális méretéről és térbeli helyezkedésük különféle módjairól szól. Továbbá arról, hogy milyen hatást gyakorol a merítési bázisra a Blau-tér dimenziószámának változása, vagyis amikor egy új szociális jellemző jelenik meg vagy egy már meglévő elveszíti a jelentőségét.

* Az 1. Magyar Sunbelt Hálózatelemző Konferencián (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 2004. május 8.) elhangzott előadás kibővített szövege. A hálózatelemzők szakszó magyarítási kezdeményezéséhez csatlakozva (lásd www.socialnetwork.hu), a magyarban meg nem honosodott szakkifejezések esetében magyar megfelelőt javasolok, zárójelben feltüntetve az idegen nyelvű eredetét. A sokváltozós társadalmi teret a néhány éve elhunyt Peter Blau tiszteletére nevezi a szakma egyre elterjedtebben Blau-térnek.

A leírtak némi módosítással szervezetek, így vállalatok és politikai pártok merítési bázisaira is vonatkozathatók. Vállalatok esetén az n -dimenziós teret valamely termék vagy szolgáltatás n jellemzője feszíti ki. A kínált termék milyensége egy térbeli ponttal (magpont, *niche center*) jellemezhető, s a terméket a térben elfoglalt ízléspontjuktól (*ideal point*) való távolság függvényében fogják a vásárlók kisebb vagy nagyobb kedvvel megvásárolni (*Lancasterian commodity space*, Lancaster 1966). Pártok esetén a teret a politikai diskurzust meghatározó kérdések feszítik ki, s a pártprogramokat a választók a politikai ízléspontjuktól való távolság függvényében találják kedvük szerint valónak vagy elutasítandónak (*political issue space*, Downs 1957). A niche-t a 2. részben definiálom, majd a rákövetkező részekben három szempontból vizsgálom.

Forma (3. rész). A biológiai- és szervezeti niche alakja némelykor n -dimenziós téglalapot (Levins 1968; McPherson 1983), máskor n -dimenziós gömb (Carroll 1985; Péli-Nooteboom 1999) a vonatkozó irodalomban. Az írás javaslata szerint a társulók felek (vállalatok esetén a vásárlók) észlelési mintázata szabja meg, hogy a két forma közül melyikre számíthatunk.

Méret (4. rész). Megnövelt merítési bázis átmérő esetén a Blau-tér nagyobb tartományából, azaz szélesebb társadalmi körből kerülhetnek ki a leendő társak. De a kohézió, s így a társulás kívánatos volta csökkenhet a niche felfújódó méretével. Mely esetekben létezik a merítési bázisnak egy eszményi, azaz a lehető legtöbb „bevétel” (társuló személyt, vásárlót, szavazót) eredményező kebelbősége? Mint kitűnik, a legelőnyösebb méret egyebek közt a társadalmi tér tengelyszámának is a függvénye.

Helyezkedés (5. rész). Ha két hálózatépítő egyén túl közel kerül egymáshoz, akkor osztozniuk kell a begyűjthető kapcsolatokon. Tegyük fel, hogy hálózatszervezőink klikkeket kívánnak építeni, azaz nem szívlelhetik a beszervezettek külső kapcsolatait. Hány klikknek adhat otthont a vizsgált társadalmi közeg, ha a merítési bázis kívánatos méretét adottnak vesszük? Hasonlóan, hány szervezet fér el egy adott piacon versengést jelentő niche-átfedés nélkül? Azaz hogyan pakolható meg a Blau-tér át nem fedő merítési bázisokkal? Kétféle elrendezést hasonlítok össze: az egyik sűrűn fed, de nehezen áll elő, a másik laza, de egyszerűen épül fel.

A tömörebb fogalmazás kedvéért a továbbiakban szervezetekről beszélek, s a leírtak értelemszerűen vonatkoznak vállalatokra, pártokra vagy Blau-térbe ágyazott csoportjuttal jellemezett, társakat toborzó hálózati személyekre.

2. DEFINÍCIÓ

2.1 Alapvető és megvalósult niche

Mind a biológiai ökológia és a szervezetökológia, különbséget tesz az alapvető (*fundamental*) és a megvalósult (*realized*) niche között (Levins 1968; Hannan-Freeman 1977). Egy biológiai egyed vagy egy szervezet alapvető niche-e a *forrástérnek* (*resource space*) azon környezeti állapotokat jelölő része, amelyek között az egyed versengés hiányában megél, illetve a szervezet működőképes. A társadalomtudományi alkalmazásoknál a forrástér lehet a Blau-tér, a Lancaster-féle terméktér vagy a politikai kérdések tere. Az alapvető niche-k átfedése azt jelzi, hogy a vizsgált szerve-

zetek a forrástér egyazon tartományából gyűjtik be a betevőnek legalább egy részét, s így versenyben állnak egymással. A megvalósult niche határát az alapvető niche-k közötti átfedés okozta versengés jelöli ki. A megvalósult niche általában az alapvetőnek része. De egymást kiegészítő (szimbiotikus) kapcsolatok tágíthatják is a megvalósult niche-t, például ha közösködő vállalatok egy célközönségükön addig kívül eső vevőkörnek fejlesztenek ki terméket.

2.2 Pontosított niche-definíció

Az alapvető niche fenti definíciója kielégítően fungál a biológiai ökológiában. A társadalomtudományi alkalmazásoknál azonban gondot okoz, hogy a hálózatok és szervezetek egyének által befolyásoltak, s így az oktan állattól eltérően önkényesen megvonhatják működési körüket. Ennek megfelelően Hannan, Pólos és Carroll (2003) az alapvető niche fogalmának a következő módosítását javasolta. Valamely szervezet-hez való kapcsolódás (*affiliation*, pl. taggá válás, valamely szolgáltatás megvásárlása vagy politikai képviselői megbízás) valószínűsége két elemből áll össze. Az egyik a szervezeti vonások által meghatározott *benső vonzerő* (*intrinsic appeal*), mely a szervezet kínálati pontjának a célszemély ízléspontjától való távolságával csökken. De mint megannyi kapcsolatnál, e plátói tetszés akkor válik a szervezeti kínálat elfogadásában megmutatózó *tényleges vonzerővé* (*actual appeal*), ha a feleknek módjukban áll megismerni egymást. Piacgazdaságokban és többpárti demokráciákban a megismertetés feladata a kínálati oldalra hárul: a szervezeteknek kelleniük kell magukat megcélzott közönségük előtt (hirdetésekkel, terepmunkával, sajtójelenléttel), hogy szunnyadó benső vonzerejüket tényleges vonzerővé alakítsák. Azaz munkába kell venniük (*engagement*) a Blau-tér azon tartományát, melyben megcélzott közönségük lakozik. De a magakelletés erőfeszítést igényel. Mennél szélesebb a beavatkozási sugár (*engagement radius*), azaz mennél több csoportot céloztatik meg, a ráfordítások annál tetemesebbek lesznek. Hannan, Carroll és Pólos definíciója szerint egy szervezet alapvető merítési bázisának határát annak magpontja körüli beavatkozási sugár vonja meg.

Az 5. rész néhány vonatkozását kivéve az írás az alapvető niche-ről szól. Nem mintha a vállalatok piacain és a pártok szavazói célcsoportjai között a niche-átfedés ne lenne mindennapos. De hogy a versenyhelyzetbeli viselkedést megbecsülhessük, hasznos tudni, hogy mire menne a vizsgált szervezet szabadjára engedve, önmagában.

2.3 Beavatkozás mélységben és szélességben

Az alapvető niche mérete a szervezet döntése szerint különböző méretű lehet. Ha a szervezet erőforrásokban dúskál, akkor szélesebb tartományban érhet el hasonló eredményeket, mint szerényebben eleresztve. De a szervezet adott lehetőségei birtokában is dönthet afelől, hogy a niche művelésére fordítható erőfeszítéseit egy nagyobb térdarabon vékonyan, vagy egy szűkebb térfogaton vastagon terítse (*principle of allocation*, Levins 1968; Freeman–Hannan 1983; Péli 1997; Hannan–Carroll–Pólos 2003). Az első esetben a szervezet sok társadalmi csoportot céloz meg, de mindegyik-

ből csak viszonylag kevesen társulnak (vásárolnak), míg a második esetben egy szűkebb társadalmi kört dolgoz meg „mélységben” (*in-breadth versus in-depth niche utilization*). Szervezetek vonatkozásában az előzőket specialistáknak, az utóbbiakat generalistáknak nevezik. Mennél szélesebb a beavatkozási sugár (azaz a niche), annál kevesebb energia jut egy-egy térelemre (célcsoportra), s így annál kisebb lesz a szervezet tényleges vonzereje. Ha túl sok szerepben kívánnak megfelelni, úgy a generalista szervezetek Mekk Mester-féle kontároknak bizonyulhatnak a jól megválasztott célközönségre utazó specialistákhoz képest. A 4. rész optimumszámításai arra keresek majd a választ, hogy milyen sugárnál érdemes megvonni a niche határát a Blau-tér adott dimenziószáma mellett.

3. A MERÍTÉSI BÁZIS ALAKJA

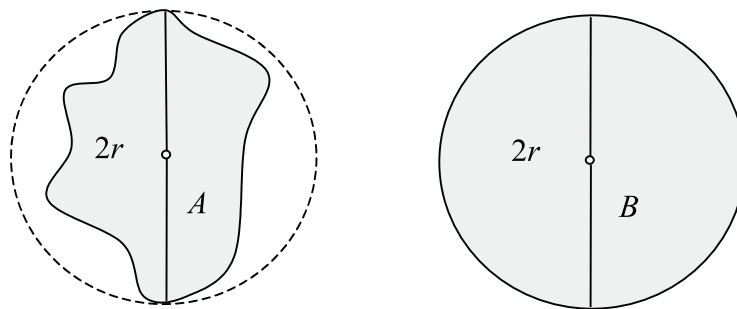
3.1 Változó alakítás

A Blau-teret kifeszítő változókat az általánosság megszorítása nélkül standardizáltaknak vehetjük. Az egyes térbeli tengelyekhez rendelt súlyok a vonatkozó változó fontosságát jelölhetik. E súlyok megváltoztathatják a merítési bázis alakját: például fontosabb változók esetében a célközönség már az ízlésétől való csekély eltérést is zokon veheti. Súlyoknak a tengelyekhez való rendelése mértani szempontból *affin transzformációkat* jelent, melyek a térbeli alakzatokat megnyújtják, vagy éppen összenyomhatják, például a kockából hosszúkás téglatestet, a gömbből ellipszoidot formálva. Az affin transzformációk lineárisak. E tulajdonságuk lehetővé teszi, hogy a merítési bázis legelőnyösebb méretét csak szép, szabályos alakzatokra (kocka vagy gömb) számítsuk ki (4. rész). Ugyanis az így kapott optimumot az egyes változókhoz rendelt súlyokkal elosztva a vonatkozó tengelyek menti optimális feszítávokat kapjuk. Az 5. rész eredményei csak a merítési bázisok térfogatarányaitól függenek majd. A térfogatarányok azonban a súlyok által érintetlen maradnak, mivel az affin transzformáció a testeket egyforma mértékben nyújtja meg vagy töpöríti. Ezért a továbbiakban minden változóhoz egységnyi súlyt rendelhetünk az eredmények érvényességi körének leszűkítése nélkül.

3.2 Szimmetria

Ha a szervezethez való társulás kívánatossága a feszítávval, azaz a niche-n belüli legnagyobb távolsággal fogy, akkor szimmetrikus alapvető niche-kre számíthatunk. Ilyenkor ugyanis akkor jár jól a szervezet, ha merítési bázisa méretét minden szóba jöhető irányban a legnagyobb átmérőhöz igazítja. Így több társadalmi csoportok célozható meg, méghozzá a társulási vonzerő csökkentése nélkül. Az 1. ábrán *A* és *B* merítési bázisokban a vonzerő (*actual appeal*) megegyezik, mert a maximális átmérő mindkét esetben $2r$. De a szimmetrikus *B* niche-térfogata nagyobb, mint *A*-é. S ha a társulási vonzerő csak a niche sugarától függ, akkor a fenti gondolatmenet alapján még akkor is szimmetrikus lehet az alapvető niche, ha a célközönség Blau-térbeli eloszlása nem egyenletes.

A kikötés, hogy a niche középpontjától számított legnagyobb eltérés szabja meg a társulás vonzerejét nem mindig teljesül, de nem is légből kapott. Például vállalatok esetében szimmetrikus termék niche-t eredményezhet a vásárlók közötti ár-megkülönböztetés (*price discrimination*) tilalma. A termék ízléstérbeli magpontjától való távolsággal általában csökken az ár, amely mellett a vásárlók egy adott hányada megveszi a terméket. Az ár-megkülönböztetés tilalma miatt a termék-niche peremén kiszabható alacsony ár „lerántja” a termék árát a teljes merítési bázisban. Így ha egy cég valamely irányban merítési bázisát $2r$ méretűre nyújtja (1. ábra), vállalva az ezzel járó áresést, úgy a többi irányban már további árvesztés nélkül feszítheti a merítési bázist ugyan- ezen méretig (Péli-Nooteboom 1999).

1. ábra Adott legnagyobb átmérő mellett a szimmetrikus niche térfogata a legnagyobb

3.3. Kerek vagy szögletes?

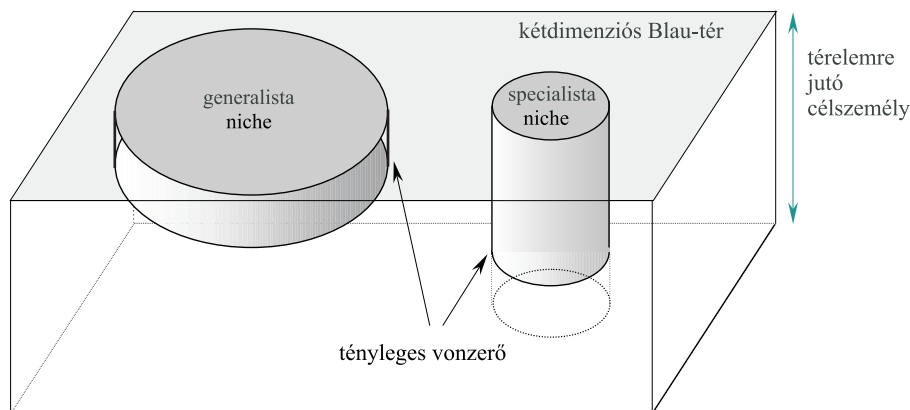
A vizsgált merítési bázisok tehát egyforma kiterjedésűek a szóba jöhető irányokban. Azonban az egydimenziós teret kivéve többféle szimmetrikus alakzat is előállhat, aszerint hogy a „szóba jöhető” irányok köre hogyan vonatik meg. A niche helyenként n -dimenziós kocka (*hypercube*, Levins 1968; McPherson 1983), máshol n -dimenziós gömb (*hypersphere*, Carroll 1985; Péli–Nooteboom 1999) a vonatkozó irodalomban. Mikor melyik alakra számíthatunk? Egy lehetséges értelmezés szerint a szimmetria típusát az a mód határozza meg, ahogyan az emberek a kínálatnak ízléspontjuktól való távolságát felbecsülik. Van amikor a kereslet és a kínálat silány egyezését valamely dimenzió mentén nem ellensúlyozhatja egy másik dimenzió menti jó egyezés. Például, ha egy farmernadrág túl szűk derékban, hiába passzentos a hossza. Ha a társulási (vásárlási) hajlandóság mértékét a változók mentén adódó legnagyobb „hiba” szabja meg, azaz ha a szervezet kínálata a dimenziók mentén vett legnagyobb előforduló eltérés alapján ítéltetik meg, akkor kocka alakú merítési bázisokra számíthatunk. Ilyen esetekben a kocka élméretét a klienseknek még éppen elfogadható legnagyobb hiba nagysága adja. Ehhez a fajta észlelési módhoz illeszkedik a matematikai hálózat kutatás nesztora, Linton Freeman által javasolt asszociációs mérték (1983): két hálózati csomópont, a és b , távolsága:

$$(1) \quad A_{ab} = \max_{i=1 \dots n} |a_i - b_i|$$

Más esetekben a célközönség összességében érzékeli a tengelyek menti egyezés milyenségét. Például egy politikai párt egyes vonatkozásokban taszíthat is, ha e gyarlóságát más vonatkozásokban előnyös kínálata feledteti. Ilyenkor az n -dimenziós euklideszi távolság lehet az egyezés alkalmas mértéke (2), s a niche n -dimenziós gömb lesz.

$$(2) \quad A_{ab} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (a_i - b_i)^2}$$

A következő rész optimum eredményei kocka alakú és gömbi merítési bázisokra egyaránt vonatkoznak. A térbeli helyezkedést taglaló 5. részben viszont számítani fog az alak is.

A hengertérfigatok a szervezeti fogást (input) mutatják.

2. ábra Merítésibázis-kiaknázás mélységben és szélességben

Forrás: Péli 2004.

4. A MERÍTÉSI BÁZIS LEGELŐNYÖSEBB MÉRETE

4.1 Optimum feltétel

A vizsgált szervezetek maximalizálni kívánják a forrástérből származó fogást: a lehető legtöbb tagra, vevőre vagy szavazóra vágnak. A fogást mostantól bevételnek (*input*) nevezzük. A bevétel nagysága egyrészt függ a megcélzottak körének nagyságától, másrészt függ a szervezet leendő kliensekre gyakorolt vonzerejétől is. A szervezet vonzerejét a niche egyes pontjaihoz tartozó tényleges vonzeró értékek átlaga adja. Amint a 2.3-as pontban már szerepelt, ha a niche művelésére fordítható erőforrásokat adottnak vesszük, akkor a niche szélesség (beavatkozási sugár) növelése egyrészt növeli a megoldozandók körét, másrészt csökkentheti a szervezet vonzerejét. A 2. ábrán látható

Szociológiai Szemle 2005/1.

kétdimenziós forrásterben a két körlemez egy generalista és egy specialista szervezet merítési bázisait jelöli. A hozzájuk tartozó hengerek eltérő magassága jelzi, hogy a specialista szűkebb merítési bázisán nagyobb tetszésnek örvend, mint a sokat markolni akaró generalista. Mennél nagyobb e vonzerő egy adott helyen, a térelemhez tartozó személyek annál nagyobb hányada fogadja el a szervezet ajánlatát s válik taggá, szavazóvá vagy vásárlóvá. A 2. ábrán szereplő hengerek térfogataránya a két szervezet bevételeinek arányát jelzi. Optimális niche-átmérő mellett a hengerek térfogata maximális.

A beavatkozási sugár növelésének e két ellentétes hatása ismeretében feltehető a kérdés, hogy mekkora lehet az alapvető niche legelőnyösebb, a szervezet bevételeit a lehető legnagyobbá tevő kiterjedése egy n -dimenziós Blau-térben. Kiemelendő, hogy ez az optimum nem minden esetben létezik. Például a két hatás valamelyike olyan erős lehet, hogy teljesen elnyomja a másikat. A szervezeti vonzerőt a niche által fedett személyek közül a szervezet kínálatát elfogadók arányával (*affiliate ratio*) operacionalizálhatjuk. Így a szervezeti bevétel a merítési bázison belüli összes megcélzott személy számának s a rájuk gyakorolt szervezeti vonzerőnek a szorzata lesz. Felvethető, hogy a szervezetnek a beavatkozási sugáron túl, azaz a merítési bázis határain kívül is lehetnek bevételei. Bizonyos klienseket esetleg nem szükséges megdolgozni, mert elfogadják a szervezet kínálatát pusztán annak benső vonereje (intrinsic appeal) alapján. De ha valaki megdolgozás nélkül is kötélnék áll, azaz döntése nem függ attól, hogy a kedvét keresi-e a szervezet kínálatával alakításával, akkor az illető hozzájárulása a szervezeti bevételekhez nem befolyásolja a merítési bázis optimális méretét. Ezért az optimum-számításnál elegendő a niche-re szorítkoznunk.

Amennyiben az eloszlás egyenletes a niche környezetében, úgy a niche-ben lévők száma a V_n térfogat és a ρ_n „kliens-sűrűség” (egységnyi Blau-tér térfogatra eső személyek száma) szorzata. Az eredményt az r niche-sugárhoz tartozó $A(r)$ tényleges szervezeti vonzerővel megszorozva kapjuk a merítési bázisból származó bevételt vagy input-ot (I):

$$(3) \quad I = \rho_n V_n A(r)$$

Az r sugarú n -dimenziós gömb térfogata:

$$(4) \quad V_n = \gamma_n r^n$$

A γ_n szorzó csak a tér n dimenziószámától függ (1. táblázat). Ha $\gamma_n = 1$, akkor a $2r$ élhosszúságú n -dimenziós kocka térfogatát kapjuk. Mivel az optimumot r mentén keressük adott dimenziószám mellett, a keresett ideális niche-átmérő nem függ γ_n értékétől. Ezért az alábbi optimum eredmények kerek és kocka alakú merítési bázisokra egyaránt vonatkoznak.

1. táblázat Az egység sugarú n -dimenziós gömb térfogata, γ_n , az első tíz dimenzióra

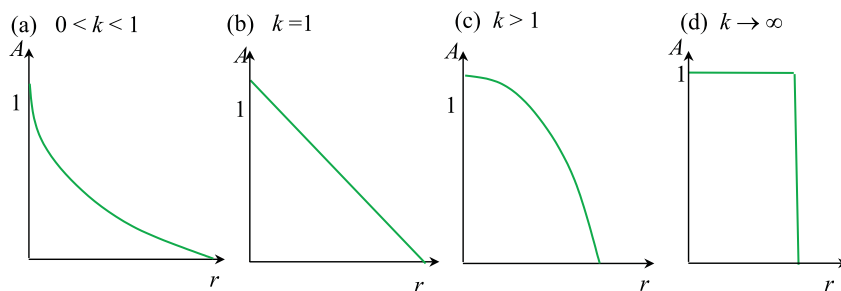
n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
γ_n	2	π	$\frac{4}{3}\pi$	$\frac{1}{2}\pi^2$	$\frac{8}{15}\pi^2$	$\frac{1}{6}\pi^3$	$\frac{16}{105}\pi^3$	$\frac{1}{24}\pi^4$	$\frac{32}{945}\pi^4$	$\frac{1}{120}\pi^5$

(4)-et (3)-ba helyettesítve, s azt r szerint deriválva, az optimum létének szükséges (és az alább vizsgált $A(r)$ függvények mindegyike esetében egyben elégséges) feltételére (5) adódik:

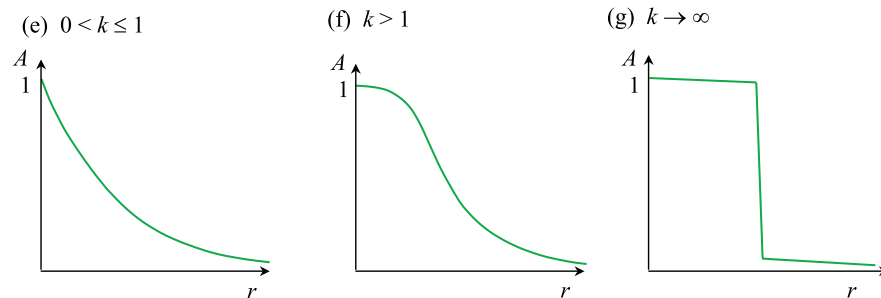
$$(5) \quad nA(r) + rA'(r) = 0$$

Az $A(r)$ függvény a célközönségnek a niche kiterjesztésre adott válasz-mintázatát írja le, azaz hogy a szervezet tényleges vonzereje milyen ütemben enyészik el a niche spannolásakor. $A(r)$ -ről annyit teszünk föl, hogy a sugár monoton fogyó függvénye és hogy (véges számú hely kivételével) differenciálható. Nem minden $A(r)$ mellett van (5)-nek megoldása, vagyis az optimum nem mindig létezik. Általános megoldás hiányában néhány jellegzetes függvényosztály esetében keressük az optimumot. Olyan függvényeket vizsgálunk, amelyek lehetséges vonzerőváltozás mintázatoknak felelnek meg.

$A(r)$ hatványfüggvény

$A(r)$ exponenciális komponenssel

3. ábra Vonzerőcsökkenés a niche sugarával

4.2 Vonzerőcsökkenés hatványfüggvény szerint

Elsőnek azt az esetet vizsgáljuk, amikor a szervezeti vonzerő (6) szerint csökken a niche szélességével. $A(r)$ -t az optimum feltételbe (5) helyettesítve a merítési bázis legelőnyösebb R_0 sugarára (7) adódik.

$$(6) \quad A(r) = 1 - ar^k \quad a > 0, k > 0$$

$$(7) \quad R_0 = \sqrt[k]{\frac{n}{a(n+k)}}$$

R_0 monoton növekvő függvénye n -nek. Az optimális, azaz legnagyobb bevételt eredményező alapvető niche mérete a tér dimenziószámával egyre nagyobbá válik. Tehát a magasabb dimenziószámú terek felé való elmozdulás (pl. egy új társadalmi szempont, egy új termék jellemző vagy egy fontos politikai kérdés megjelenése) a generalizmus felé tolja a szervezeteket, legalábbis ha a szervezeti vonzerő (6) szerint csökken. A dimenziószám csökkenésekor, ami egy korábban elfogadott jellemző eltűnésének felel meg, az optimális merítési bázis méret összemegy. R_0 növekedése lassul, ahogy n egyre nagyobb lesz. Az optimális méretnek felső határt szab az a sugár, ahol a vonzerő nullává válik ($a^{-1/k}$). De alacsonyabb dimenzióknál az optimum méretváltozása még igen erőteljes lehet. Például $k = 1$ mellett, az egyből két dimenzióba való átmenet a harmadával növeli meg a merítési bázis legelőnyösebb méretét (2. táblázat).

Ha $0 < k < 1$ (3a. ábra), akkor az $A(r)$ függvény fogyása konvex. Ez a vonzerő-csökkenés mintázat klikk-képződésre való hajlamra utalhat: például a törzsszavazók elfordulnak kedvenc pártjuktól, ha az más csoportok felé nyit. A 2. táblázatból az is leolvasható, hogy $k < 1$ esetén R_0 igen gyorsan nő a térdimenzióval. Vagyis a klikkesedésre inkább csak az alacsony dimenziószámú Blau-terekben számíthatunk, ahol a meghatározó társadalmi változók száma alacsony. Később látni fogjuk (4.4), hogy a vonzerő függvény kezdeti meredek, konvex fogyása még alacsony dimenziószám esetén sem jelent feltétlenül a klikk-képződési hajlamot.

Ha $k = 1$, a függvény lineáris, és a szervezeti vonzerő a niche mérettel arányosan fogy (3b. ábra). Ha $k > 1$, akkor $A(r)$ konkáv: a függvény kezdetben lassú fogyása nagyobb r értékeknél felgyorsul (3c. ábra). Ez olyan közegnek felel meg, ahol kisebb mértékű változatosságot a szervezeten belül még jól tűrnek az emberek, de rohamos tetszés-megvonással reagálnak, ha úgy érzik, hogy a szervezet túlspanolja a merítési bázisát. Nagy k értékek esetén (3d. ábra) különösen éles a határ a toleráltnak és a tolerálhatatlannak érzett niche szélesség között: ilyenkor a tagságnál „hirtelen szakad el a cérna”, ha a szervezet egy adott sugáron túl is toborozni kezd.

2. táblázat Az optimális niche-sugár növekedése a Blau-tér dimenzióval n (%)

$$A(r) = 1 - ar^k, a = 1$$

$n \rightarrow n + 1$	$k = 0,33$	$k = 0,5$	$k = 1$	$k = 2$	$k = 3$	$k = 4$
1 \rightarrow 2	49,3	44,0	33,3	22,5	17,0	13,6
2 \rightarrow 3	15,8	14,8	12,5	9,5	7,7	6,5
3 \rightarrow 4	7,9	7,5	6,7	5,4	4,6	3,9
4 \rightarrow 5	4,8	4,6	4,2	3,5	3,0	2,7

4.3 Vonzerőcsökkenés exponenciális minta szerint

A (8)-as függvény olyan helyzetekre vonatkozik, amikor a szervezet tényleges vonzereje bár csökken, de teljesen nem enyészik el a niche növekvő szélességével: $A(r)$ aszimptotikusan közelíti meg a nulla értéket (3e-g. ábrák).

$$(8) \quad A(r) = e^{-ar^k} \quad a > 0, k > 0$$

$$(9) \quad R_0 = \sqrt[k]{\frac{n}{ak}}$$

Az optimális niche-méret (9) ezúttal is növekszik a dimenzióval, de most a növekedésnek nincsen felső korlátja (a gyakorlatban korlátot jelent pl. a Blau-tér véges mérete). „Tiszta” exponenciális fogyás esetében ($k = 1$) az optimális méret növekedése n -nel arányos. A növekedés ezúttal is erőteljesebb, ha $A(r)$ fogyása konvex ($0 < k \leq 1$, 3e. ábra).

4.4 Amikor a széles a jó: tűnékeny optimum

A (10)-es függvény futása meglehetősen hasonlít (8)-éra: először mérsékelt majd gyorsuló fogyás mely végül aszimptotikussá szelődül ($k > 1$), vagy konvex monoton fogyás a teljes értelmezési tartományon ($0 < k \leq 1$).

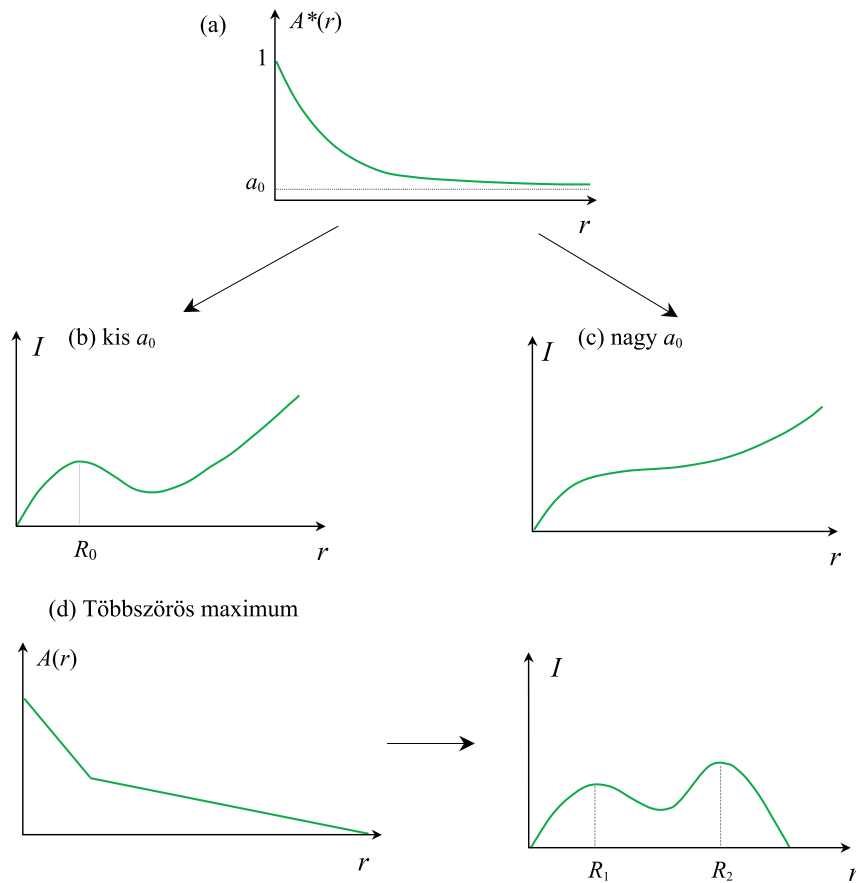
$$(10) \quad A(r) = \frac{1}{ar^k + 1}$$

$$(11) \quad R_0 = \sqrt[k]{\frac{n}{a(k-n)}}$$

Mégis, ezúttal a szervezeti input optimum viselkedése egy minőségileg új vonást mutat: az optimális sugár előírásosan nő egy darabig n -nel, majd egy határtól ($k = n$) eltűnik (11). E dimenzióhatár felett az alapvető niche-t egyszerűen nem lehet túlfeszíteni: mindennemű további kiterjesztés növeli az I input-függvény értékét, rögzített dimenziószám mellett is. De a növekedésnek ilyen esetekben is véget vet a merítési bázisok előbb-utóbb bekövetkező többszörös átfedése, és az ezzel járó öldöklő versengés. Ha $0 < k \leq 1$, azaz $A(r)$ fogyása konvex, akkor (11) szerint egyetlen dimenzióban

sem létezik optimum. Ez azt is jelzi, hogy a szervezeti vonzerő kezdeti gyors (konvex) fogyásából bizonyos esetekben éppen hogy nem a klikk-képződés, hanem nyakló nélküli niche kiterjesztésre való hajlam következik.

A 4.1–3 pontokban vizsgált mindhárom vonzerőváltozás-típust leíró függvény esetén nőtt az optimális niche-méret (esetleg „végtelenné” válva) a tér dimenziószámával. Ha valahol azt tapasztalni, hogy a szervezetek akár összeütközéseket is vállalva erőteljesen szélesíteni próbálják a merítési bázisukat, úgy érdemes utánajárni, hogy a folyamat mögött nem egy új dimenzió megjelenése áll-e. A fordított eseménysorra számíthatunk amikor a dimenziószám lecsökken. Például a politikában a kérdések köre leszűkül egy társadalmi trauma, háborús helyzet vagy terrorcselekmény hatására. Ilyenkor az idők szavát értő szervezetek leszűkítik a bázisukat. Pártok esetében ez jelentheti azt, hogy visszatérnek a célzott, világosan megfogalmazott politikai programokhoz.

4. ábra Bevétel- (input-) függvény helyi maximummal

4.5 Helyi optimum

Bizonyos vonzerő függvények esetén egynél több (lokális) optimum-sugár lehetséges. Vegyük például újra elő a (8)-as függvényt, és adjunk hozzá egy pozitív a_0 állandót:

$$(12) \quad A^*(r) = A(r) + a_0 \quad a_0 > 0$$

Az így kapott A^* függvényt normáljuk újra úgy, hogy az értéke nulla sugárnál egy legyen. $A^*(r)$ a_0 -hoz konvergál a rádiusszal a nulla érték helyett (4a. ábra). Ezúttal a szervezet vonzerejének van egy pozitív alsó minimuma: niche által lefedettek egy rögzített hányada a niche-méretétől függetlenül elfogadja a szervezet kínálatát. Gondoljunk egyes futballcsapatok törzsszurkolóira vagy (tetszés szerint behelyettesíthető nevű) politikai pártok elvakult szavazóira. A 4a. ábrán az a_0 vonal alatti sáv területe a végtelenhez tart r -rel. Ha a tér egydimenziós, akkor ez a terület az említett megingathatatlan támogatók hozadékát jelenti, amely hosszú távon monoton növekedővé fordítja az I input-függvényt.¹ Vagyis egy bizonyos sugáron túl megint csak a parttalan niche-kiterjesztésben válik érdekeltté a szervezet. Ha a_0 kicsi, akkor az input-függvénynek lesz egy lokális maximuma, mielőtt végleg növekedésnek indul; ha a_0 nagy, akkor az input a niche-sugár monoton növekvő függvénye lesz a teljes értelmezési tartományon (4b–c. ábrák).

Előfordulhat két lokális maximum is. Például $A(r)$ -t két lineáris darabból alkalmasan összetételezve, az adódó input függvény öröközheti mindkét lineáris függvényhez tartozó input függvény púpját (4d. ábra). A szervezetökológia egyik fő kutatási iránya olyan kettős- és többes szervezetpopuláció struktúrákat vizsgál, amelyekben kettő vagy több tipikus szervezeti niche-szélesség fordul elő (Carroll 1985; Péli–Nooteboom 1999; Hannan–Carroll–Pólos 2005). Egyebek között a többszörös niche-optimum léte is elősegítheti az ilyen populációk kialakulását és fennmaradását.

5. A MERÍTÉSI BÁZISOK ELHELYEZKEDÉSE A BLAU-TÉRBEN

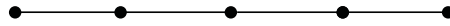
A következők az n -dimenziós gömbök geometriai tulajdonságaira támaszkodnak, ezért csak gömbszimmetrikus merítési bázisokra vonatkoznak. Tegyük fel, hogy az egyes szervezeteknek a niche művelésére fordítható forrásai hasonlóak. Így ha az adott környezetre jellemző $A(r)$ függvény mellett létezik optimális niche-átmérő, amelynek nagyságát a szereplőknek módjuk is van kitapasztalni, akkor a szervezetek ehhez az ideális feszítávhoz igyekeznek igazítani merítési bázisaik méretét, legalábbis amíg ezt átfedés nélkül tehetik. A következőkben feltesszük, hogy létezik ilyen, a niche-k méretét egységessé formáló optimális átmérő.

¹ Az a_0 állandó $\gamma_n \cdot r^{n-1}$ -nel szorzódik az általános esetben.

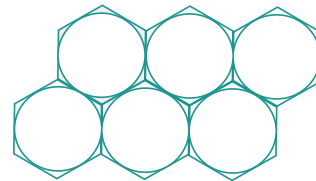
5.1 Feszés niche-pakolások

Tegyük fel, hogy a vizsgált piacon vagy társadalmi környezetben nagy a szervezeti tolongás. A mérítési bázisok milyen elrendezése mellett fér meg a lehető legtöbb szervezet niche-átfedést jelentő versengés nélkül az adott társadalmi környezetben? A feladat az úgynevezett gömbpakolási problémaként ismert a geometriában (Conway-Sloane 1998): hogyan lehet az n -dimenziós teret a legsűrűbben megrakni átfedés nélküli egységsugarú n -dimenziós gömbökkel?

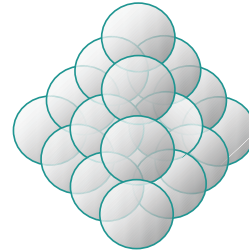
(a) Egy dimenzió: $\Delta_{\max} = 1$

(b) Két dimenzió: hexagonális pakolás, $\Delta_{\max} = 0,91$

(c) Három dimenzió: ágyúgolyó pakolás, $\Delta_{\max} = 0,74$

5. ábra A legsűrűbb gömbpakolás egy-, két- és háromdimenzióban

Egy elrendezés feszségének mérőszáma a Δ *pakolási sűrűség*, a gömbök összterfoglata osztva az általuk benépesített (kellően nagy) térrésszel ($0 \leq \Delta \leq 1$). Egydimenziós tér, azaz a vonal, még hézagmentesen kitölthető egydimenziós gömbökkel, azaz egyenlő hosszúságú szakaszokkal, így a maximális pakolási sűrűség $\Delta_{\max} = 1$ (5a. ábra). Két dimenzióban a körök hexagonális elrendezése a legnagyobb sűrűségű, $\Delta_{\max} = 0,91$ (5b. ábra). A háromdimenziós térben az úgynevezett *ágyúgolyó-pakolás* a legfeszesebb, $\Delta_{\max} = 0,74$ (5c. ábra). Vagyis egy három társadalmi dimenzió kifeszítette Blau-térben minden konfliktus kerülő niche-elrendezés fedetlenül hagyja a térnek legalább az egynegyedét. A személyek társadalmi kategóriák fölötti egyenletes eloszlása esetén ez az jelentené, hogy a lakosság negyedét egyetlen szervezet kínálata sem fedí le.

Háromnál több dimenzió esetén a gömbpakolási probléma pontos megoldása nem ismert. Ismertek azonban az adott dimenziószám mellett elérhető legnagyobb pakolási sűrűsége felső korlátok, és a jelenleg ismert legjobb pakolások sűrűségei jól megközelítik e felső korlátokat az első tíz-húsz dimenzió esetén (3. táblázat). Ennyi a szociológiai feladatok szempontjából elegendő is, mert az emberek döntéseiknél tíznél

rendszerint jóval kevesebb szempontot vesznek figyelembe. Az elérhető legnagyobb pakolási sűrűség a nullához tart a tér dimenziószámával:

$$(13) \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \Delta_{\max} = 0$$

Például öt dimenzióban a gömbök által elfoglalt térfogat kevesebb, mint a teljes tér fele, nyolc dimenzióban a negyede, tíz dimenzióban pedig már csak a tizede (3. táblázat). Tehát ha a tér dimenziószáma növekszik (az emberek a korábbinál több szempontot vesznek figyelembe döntéseiknél), akkor egyre több ízléstípust jelölő hely marad fedetlenül, belépésre ingerelve a keskeny merítési bázisú specialista szervezeteket (Péli–Nooteboom 1999).

3. táblázat A legsűrűbb pakolás és négyzethálós pakolás sűrűsége (Δ) és a közvetlen szomszédok száma (csokolási szám τ)

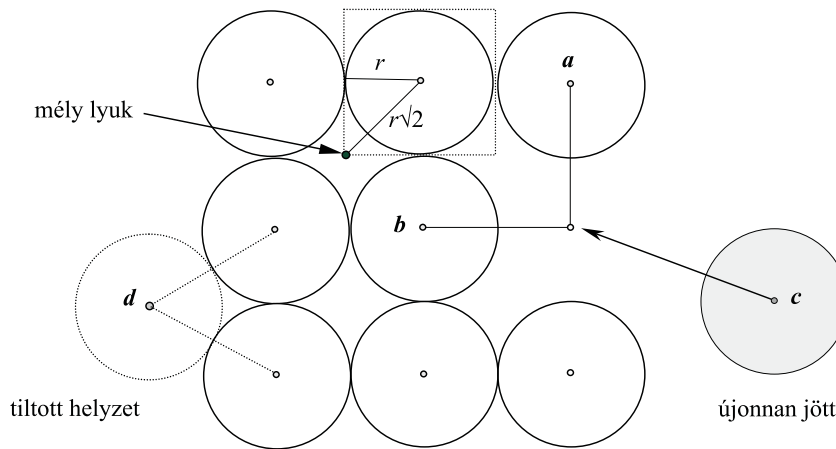
Dim. n	Ismert legsűrűbb pakolás		Négyzethálós pakolás Z^n	
	Δ	τ	Δ	$\tau = 2n$
1	1	2	1	2
2	0,90690	6	0,78540	4
3	0,74048	12	0,52360	6
4	0,61685	24	0,30843	8
5	0,46526	40	0,16449	10
6	0,37295	72	0,08075	12
7	0,29530	126	0,03691	14
8	0,25367	240	0,01585	16
9	0,14577	272	0,00644	18
10	0,09962	372	0,00249	20
11	0,06624	519,78	0,00092	22
12	0,04945	756	0,00033	24

Forrás: Conway–Sloane 1998.

A tér dimenziószámának növekedtével az adott gömböt érintő szomszédos gömbök lehetséges száma, a *csokolási szám* (kissing number τ) is tempós növekedésnek indul. Míg egy dimenzióban legfeljebb két szomszédal kell számolni, két dimenzióban már hattal, öt dimenzióban negyvennel, tíz dimenzióban pedig 372-vel (3. táblázat). A szomszédok számával a niche-átfedés lehetősége is növekszik, különösen amikor az optimális méretnek a térdimenzióval való növekedése addigi határ-megállapodásaik felmondására csábítja a szervezeteket (4. rész).

5.2 Egyszerű niche-pakolások

Ahogy a magasabb dimenziós sűrű gömbpakolások megtalálása gondot okoz a matematikusoknak, úgy gondot okoz a Blau-teret benépesítő szervezeteknek is. Amennyiben a társadalmi környezet lassan változik, úgy szelekciós mechanizmusok révén is kialakulhat egy jó térkitöltésű niche-elrendezés: a rosszul helyezkedő szervezetek nagyobb arányban haláloznak el, s a helyükön jó helyet választók rendezkedhetnek be. De a társadalmi környezet gyakrabban illékony, mint változatlan, rontva a feszes niche-pakolás kialakulásának esélyeit.

6. ábra Négyzethálós niche-középpont elrendezés két dimenzióban (Z^2)

Létezik azonban olyan niche-pakolás is, amely egyszerű szabályok szerint s ezért viszonylag gyorsan felépülhet. Ez az úgynevezett négyzethálós középpont elrendezés (*square lattice center packing Z^n*), melyben a gömbök középpontjai négyzetrácsot alkotnak (6. ábra).² Z^n kialakulhat lépésről-lépésre is, ha a színre lépő szervezetek a következő három szempont figyelembe vételével választják meg Blau-térbeli helyüket:

1. Kerülik a közvetlen versenyt a már helyben lévőkkel.
2. A helyben lévő szervezetek közelében keresnek helyet.
3. Minden szomszédjuktól egyetlen dimenzió mentén különböztetik meg magukat.

Összefoglalva: utánozd a szomszédaidat amennyire a sarkukra hágás nélkül teheted, és különbözz mindegyiktől valamiben. Az első feltétel a merítési bázisok átfedését zárja ki. A második feltétel szerint az újonnan jöttek igyekeznek a már bejáratott helyzetűeket utánozni. A kettő együtt biztosítja, hogy a pakolás nem lesz túl laza: a merítési bázisok éppen érintkezni fognak. A harmadik feltétel biztosítja a középpontok kockahálós elrendezését: a helyét kereső szervezet niche-középpontja minden leendő szomszédjától egy átmérőnyivel „odébb lesz” valamelyik tengely mentén. A harmadik feltétel egy egyszerű helykeresési eljárással kielégíthető: ha egy újonc különbözni

² A Z^n -szerinti középpont elrendezésen alapuló gömbpakolást a rövidség kedvéért Z^n -nek nevezem.

akar egy már helyben lévőtől, úgy egyszerre mindig csak egyetlen dimenzió mentén mozdul arrébb, mígnem a niche-átfedés eltűnik. A marketingben ez jelentheti azt, hogy egy terméket egy kiválasztott jellemzője módosításával tesznek megkülönböztethetővé a versenytársak hasonló termékétől. A 6. ábrán látható c mérítési bázisának középpontját a -étől és b -étől valamelyik (de mindkét leendő szomszéd esetében csak egyik) dimenzió mentén megkülönböztetve kúszik be a helyére. A kockarácsos niche-elrendezés kiépülésekor a már helyben lévők sablonként szolgálva kijelölhetik az újonnan jövők célszerű helyét, ahogyan egy kristályrács jelöli ki a beépülő atomokét. A harmadik feltétel kizárja az olyan egyénieskedő helyválasztást, mint amilyennel d kísérletezik, amely a két dimenzió menti eltérések valaminő kombinációjából ügyeskedné össze a szükséges $2r$ távolságot leendő szomszédaitól (6. ábra). Ugyan d eljárása sűrűbb pakoláshoz vezetne, ám gondolkodást igényel, s hozzá a növekvő dimenziószámmal egyre több gondolkodást. Ezzel szemben Z^n ugyanazon három szabály szerint épül ki akárhány dimenzió mellett. De Z^n esetében a rossz szomszédtság is kevesebb bajjal jár, mert új szomszédból minden hozzáadott dimenzióban csak kettő lehet ($\tau = 2n$), s ezért a csokolási szám n -nel való növekedése is sokkal lassabb, mint az ismert legsűrűbb pakolások esetén (3. táblázat).

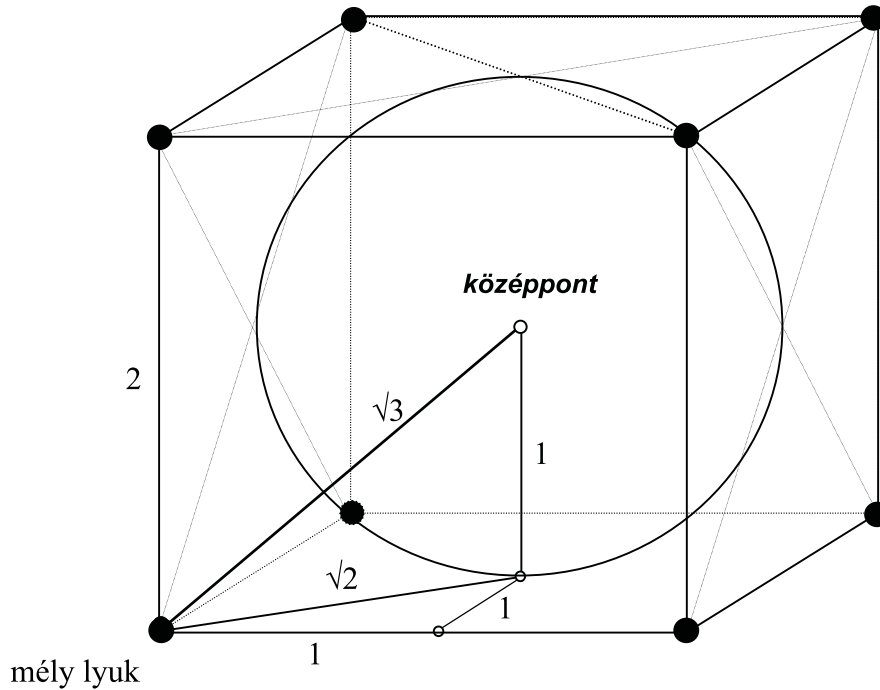
Z^n hátránya viszont, hogy bár könnyen kiépül, de igen laza térkitöltést eredményez magasabb dimenziós terekben. A pakolás sűrűsége sokkal rohamosabban csökken n -nel, mint az ismert sűrű elrendezéseké (3. táblázat). A különbség $n = 2$ esetén még csak 12%. De négy dimenzióban a pakolási sűrűsége az ismert legsűrűbb pakolásának csak a fele; nyolc dimenzióban pedig a tizenötöde, vagyis az érintkező gömbök a tér mindössze másfél százalékát töltik ki ($\Delta = 0,0158$). Tegyük fel, hogy a Blau-tér immár telített abban az értelemben, hogy Z^n minden rendelkezésre álló helyét egy optimális átmérőjű niche foglalja el. A parlagon maradt tér magas hányada azonban lefedetlenül hagyott vásárlói vagy választói ízlések tömegére utal, s a célzott kínálat hiánya új szervezeteket szippantathat a Blau-térbe. Ez jelentheti keskeny mérítési bázisú (s így mélyen az optimális niche-méret alatti) specialisták tömegének a jelenlétét az optimalizáló „nagyok” melletti résekben, amint azt a sűrű pakolásoknál tárgyaltuk. De a sűrű pakolásoktól eltérően, a Z^n által üresen hagyott területek szép, méretes tartományokat alkotnak. Minthogy az érintkező szomszédok száma (τ) is kisebb, így az eleve nagyobb szabadon maradt térhányad még kevésbé is szabdalhatik fel. Ezért az optimális niche-méretet jobban megközelítő, s így a bentlévőkénél nem sokkal rosszabb helyzetű szervezetek is megtelepedhetnek a kockarácsos elrendezés zugaiban.

A bekéredzkedők helyzete még javul is a dimenziószám növekedtével. Az úgynevezett mély lyukak (*deep holes*) az elrendezés gyenge pontjai, azok a helyek, ahol a niche-középpontoktól való távolság a legnagyobb (6. ábra). A mély lyukak környékén megszólítatlan, pártában maradt vásárlók, kliensek és választók tanyáznak. A mély lyuknak a legközelebbi gömb középpontjától való távolsága a *fedési sugár* (*covering radius, R_c*). Egy niche-elrendezéshez tartozó fedési sugár az a legkisebb sugár, amellyel a teljes n dimenziós tér (átfedések árán) hézagmentesen lefedhető. A 6. ábráról leolvasható, hogy Z^2 fedési sugara $r\sqrt{2}$, a sugár 1,41-szerese. Azaz a résekbe furakodók niche-átmérője a legelőnyösebb méret 41%-a lehet.

A Pitagorasz-tétel kétszeri alkalmazásával $r\sqrt{3}$ -at kapunk a mély lyuk távolságra három dimenzióban (7. ábra). Ekkor az újdonszok niche-átmérője az optimálisnak

már 73%-a lehet. Minden további hozzáadott dimenziónál a Pitagorasz-tétel egy további alkalmazásával adódik a mély lyuk távolság. Így Z^n esetén:

$$(14) \quad R_c^n = r\sqrt{n}$$

7. ábra Mély lyuk-távolság három dimenziós négyzethálós niche-elrendezésénél (Z^3), $r=1$

Vagyis a niche-középpontok Z^n szerinti elrendezése mellett a mély lyuk „mélysége” minden határon túl növekszik a tér dimenziószámával. A háromhoz egy negyedik dimenziót csapva minőségi változás következik be a niche-elrendezésben. A mély lyuk távolság ekkor a sugárnak pont a duplája: $r\sqrt{4} = 2r$. Ez azt jelenti, hogy az érintkező gömbök közötti résekbe a helyben lévőkkel megegyező méretű további gömbök írhatók. Tehát az újonnan jöttek pontosan ugyanazzal az optimális merítési bázis fesszával léphetnek be a „telített” piacra, mint a már ottlévők. Minthogy Z^4 -ben a gömbök száma megegyezik a közöttük lévő lyukak számával, ezért az adott térdarabban átfedés nélkül elhelyezhető gömbök száma, s ezzel a pakolási sűrűség, megduplázható. Az így adódó *sakktáblahálós pakolás* (*checkerboard lattice packing*, Conway-Sloane 1998) az ismert legsűrűbb négydimenziós pakolás (3. ábra, 4. sor). Szociológiára fordítva a szót, ez azt jelenti, hogy egy negyedik társadalmi dimenzió megjelenése a meglévő három mellé szervezetek tömeges beáramlását indíthatja el az adott társadalmi közegbe, egyszersmind a laza niche-elrendezést fesszé alakítva.

Egy ötödik Blau-tér dimenzió megnyílásával az átfedés nélkül belépők niche-mérete $r\sqrt{5} = 2,24$ lehet, azaz meghaladhatja a helyben lévőkét (13). Korábban feltettük, hogy a helyben lévők niche-mérete az eredeti, azaz itt négy dimenzióbeli, optimumhoz igazodik. Bár az optimum várhatóan növekszik az ötödik térdimenzió megnyíltával, a már helyben lévő, egymással érintkező szervezetek csak valamelyik szomszédjuk területére való behatolással terjeszkedhetnek. Ezzel szemben az újonnan jöttek számára adott némi hely a tágas üregekben, hogy merítési bázisaik méretét a megnövekedett ideálshoz igazítsák. Így az újonnan jöttek lehetnek az adott társadalmi környezet uralkodó szereplői.

6. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Az írás geometriai eszközökre támaszkodva vont le következtetéseket a szervezetek és hálózatépítő egyének Blau-térbeli merítési bázisainak alakjáról, előnyös méretéről, illetve viszállymentes elhelyezéséről. A méret- és helyválasztás esetében a meghatározó független változó a tér dimenziószáma volt, amely a szereplők által számba vett társadalmi (vagy termék) jellemzők számát jelöli. Az írás bemutatta, hogy a dimenziószám változása megváltoztatja a Blau-tér geometriai tulajdonságait, s ez befolyással van a szervezeti niche-k optimális méretére, valamint átfedés nélküli térbeli elhelyezésük sajátosságaira. A térbeli elrendezéseket leíró geometriai tulajdonságokhoz (pakolási sűrűség, csokolási szám, fedési sugár) társadalmi jellemzőket rendeltünk, s e tulajdonságok dimenziószámmal való változásából a társadalmi térben lezajló változásokra következtettünk.

A fundamentális (azaz a magánvaló) niche ideális mérete a vizsgált példák mindegyikénél nőtt a tér dimenziószámával. Ez jelentheti azt, hogy egy már kiépült, optimális méretű érintkező merítési bázisokon alapuló térkitöltés „egyensúlyi” mivolta eltűnhet egy további társadalmi dimenzió megjelenésével, mivel a megnövekedett optimum terjeszkedésre csábítja az addig egymással békén meglévőket. A könnyen épülő, de viszonylag laza kockarács alapú niche-középpont elrendezés (Z^n) három dimenzió fölött nagyszámú tágas rést hagy szabadon, ahová a helyben lévőkéhez hasonló vagy azokénál jobb feltételekkel furakodhatnak be újonnan jöttek. A Blau-tér dimenziószáma nem növekszik korlátlanul, mivel a szereplők által figyelembe vett társadalmi jellemzők száma rendszerint egy számjegyű. Láttuk azonban, hogy az egyszerű Z^n elrendezés esetén egy negyedik vagy ötödik társadalmi dimenzió megjelenése (ami négy-öt számon tartott társadalmi ismérvet feltételez) alapvetően megváltoztatja az erőviszonyokat az vizsgált közegben.

Az új társadalmi tengelyek megjelenése (és kiszélesedése) lassú folyamat lehet. Például az új ismérv kezdetben lehet, hogy dichotóm skálájú (megvan vagy nincs meg). Egy meglévő dimenzió kiesése viszont gyorsan végbemehet, például ha egy korábban fontos termékjellemző hirtelen elveszti a jelentőségét egy technikai áttörés következtében. A politika világában egy háborús helyzet vagy terror fenyegetés hatására hetek vagy napok alatt összeomolhat a politikai kérdések tere, akár egyetlen kérdésre szűkítve a diskurzust (velünk vagy ellenünk). Ugyan a dimenziószám csökkenéssel járó optimális méret csökkenés a zsúfoltság ellen hat, de ennek csillapító hatása jóval

kisebb lehet, mint az egymásra torlódás okozta villongás-növekmény. A dimenzió-elvonás miatt ugyanis a szervezetek teljes niche-átfedésbe kerülnek mindazokkal a szervezetekkel, amelyekétől merítési bázisuk helyzete csupán az éppen elvont dimenzió mentén különbözött. Előnyösen hathat a túlélés szempontjából viszont az, hogy a társadalmi teret kifesztítő „elemi cellák” száma is csökken a dimenziószámmal.³ Mivel a lehetséges szervezeti kliensek, választók száma, illetve a vásárlóerő mértéke nagyjából adott a társadalmi környezetben, az általuk támasztott kereslet most kevesebb térbeli típus (cella) között oszlik el. Vagyis a tér kereslet-sűrűsége megnő. Ha ez nem is csökkenti a megnőtt niche-átfedés okozta versengést, az egyes szervezetek bevételeit növeli. Míg az eredeti, átfedés nélküli helyzetben minden szervezet az egymaga által birtokolt térdarab híg leveсібől merített (ahogy például a közgazdaságtan *monopolistic competition* irodalma leírja), a dimenziószám növekedtével mindenki a sűrűbb „közösből” vehet. Ki-ki képessége szerint, ami vesztesek és nyertesek kialakulására vezet.

A felhasznált matematikai eszközök alkalmazása számos, szociológiailag korántsem magától értetődő feltevésre épült: például, hogy a szereplők felismerik, és jó pontossággal felveszik az optimális niche-méretet; hogy ugyanazokat a dimenziókat veszik figyelembe, még hozzá ugyanazokkal társadalmi súlyokkal; hogy viszonylag pontosan képesek felépíteni egy adott niche-átfedés nélküli térelrendezést; hogy a célközönség Blau-térbeli eloszlásának egyenetlenségei nem jelentősek. Az írásban foglaltak azonban nemcsak a felsorolt megszorító feltételek jellemezték, vagyis a gyakorlatban nemigen létező helyzetekre vonatkoztathatók (ahogy a klasszikus mechanika sem csak a Newton-törvényekben szereplő anyagi pontokra, a közgazdaságtan sem csak a *homo oeconomicus*ra és weberi szociológia sem csak az ideáltípusokra alkalmazható). Egyfajta alapmodellt ismertettem, melyeknek jóslatait a szinte mindig jelen lévő módosító hatások felülírják. De az alapmodell által jósolt „hozádek” ettől még ott van a hatások sokaságából kikevert végeredményben. Ez az érv persze nem mentesíti a modellt a tapasztalati igazolás kötelme alól. S mert a Blau-tér dimenziószám-váltásához kapcsolódó folyamatok némelyike igencsak erőteljes, remélhetőleg akadnak helyzetek, amelyekben a jósolt robusztus hatás átüt az hozzáadódó jelenségek fedésén.

IRODALOM

- Carroll, G.R. (1985): Concentration and Specialization: Dynamics of Niche Width in Populations of Organizations. *American Journal of Sociology*, 90: 1262–1283.
- Conway, J. H.–Sloane, N.J.A. (1998): *Sphere Packings, Lattices and Groups*. Series of Comprehensive Studies in Mathematics 290. New York, Berlin: Springer Verlag.
- Downs, A. (1957): *An Economic Theory of Democracy*. New York. Harper and Row.
- Freeman, J.–Hannan, M.T. (1983): Niche Width and the Dynamics of Organizational Populations. *American Journal of Sociology*, 88: 1116–1145.
- Freeman, L.C. (1983): Spheres, Cubes and Boxes: Graph Dimensionality and Network Structure. *Social Networks*, 5: 139–156.

3 Gondoljunk arra, hogy egy deciméter élű kocka 1000 darab 1 centiméteres élű egységkockát tartalmaz, míg egy deciméter élű négyzetlap csak 100 egységnégyzetet.

- Hannan, M.T.–Carroll, G.R.–Pólos L. (2003): The Organizational Niche. *Sociological Theory*, 21: 309–340.
- Hannan, M.T.–Carroll, G.R.–Pólos L. (2005): A Formal Theory of Resource Partitioning. *Sociological Theory*, (megjelenés alatt).
- Hannan, M.T.–Freeman, J. (1977): The Population Ecology of Organizations. *American Journal of Sociology*, 82: 929–964.
- Lancaster, K.J. (1966): A New Approach to Consumer Theory. *Journal of Political Economy*, 2: 132–157.
- Levins, R. (1968): *Evolution in Changing Environments*. Princeton New Jersey: Princeton University Press.
- McPherson, J. M. (1983): An Ecology of Affiliation. *American Sociological Review* 48: 519–532.
- McPherson, J.M. (2003): A Blau Space Primer: Prolegomenon to an Ecology of Affiliation. *Industrial and Corporate Change*, 13:263–280.
- Péli, G. (1997): The Niche Hiker's Guide to Population Ecology: A Logical Reconstruction of Organization Ecology's Niche Theory. *Sociological Methodology*, 27: 1–46.
- Péli, G. (2004): Affiliation within Boundaries: Niche Span Optimization in the Resource Space. *Research report*, University of Groningen.
- Péli, G.–Nooteboom, B. (1999): Market Partitioning and the Geometry of the Resource Space. *American Journal of Sociology*, 104: 1132–1153.

JÁTÉKELMÉLETI MAGYARÁZAT A KÖZJÓSZÁGOK LÉTREJÖTTÉNEK ELMARADÁSÁRA

MÉSZÁROS József

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi, Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszék
H-1111 Budapest Stoczek u. 2.; e-mail: mj@eik.bme.hu

Összefoglaló: Napjainkban, környezetünkben gyakran tapasztaljuk azt, hogy bizonyos közösségi intézmények, szolgáltatások igen kevésbé töltik be feladataikat. A közszolgáltatások silány minősége miatti panaszkodással tele van a napi sajtó, környezetünk pusztulását mindnyájan tapasztaljuk. Ezekre a jelenségekre számos magyarázat született, különböző tudományos megközelítésekben. Az alábbiakban egy viszonylag egyszerű magyarázatát nyújtjuk a fenti jelenségeknek, a racionális döntések elvén nyugvó, játékelméleti apparátussal történő érvelést. Az alábbi magyarázat igen egyszerű, de a szerző megítélése szerint elfogadható magyarázatot ad a problémára. A cikkben előbb áttekintjük a téma kulcsfogalmait, megismerkedünk a közjóságok problémáival és egy igen egyszerű játékelméleti apparátussal belátjuk, hogy ha a közösség tagjairól feltételezzük az önérdékkövetést, akkor szükségképpen elmarad a közjóságok létrejötte, illetve a már meglévő jóságok pusztulásnak indulnak

Kulcsszavak: közjóságok, ismétlődéses játékok, társadalmi dilemmák

BEVEZETÉS A JÁTÉKELMÉLETBE

Amikor az egyének vagy egyének alkotta csoportok, más egyénnel vagy csoportokkal szembeni viselkedésükről döntenek, szembesülniük kell azzal, hogy magatartásuk befolyásolja a többiek döntését, magatartását. Egy interakciót stratégiai játéknak nevezünk, ha a szereplők tisztában vannak ezzel a hatással, sőt magatartásuk során figyelembe is veszik. (A játékos tisztában van azzal, hogy a másik is tisztában van azzal, hogy ő is tisztában van azzal, stb.). A stratégiai játékot így egyelőre úgy képzelhetjük el, mint egy a szereplők közötti interakciót, ahol is a szereplők magatartásuk kialakítása során figyelembe veszik az ellenérdekelt fél általuk ismert, illetve lehetségesnek vélt magatartását is. Gondoljunk csak a sakkjátékosra, a jó sakkozó több lépére előre gondolatban figyelembe veszi az ellenfél lehetséges lépéseit, majd az egész folyamatot végiggondolva dönt az aktuális lépésről. Stratégiai játékról tehát akkor beszélünk, ha ellenérdekű felek között érdekkonfliktus áll fenn, a felek rendelkezhetnek ismeretekkel, feltételezésekkel a többiek céljáról, lehetséges döntési alternatívákról, de ez az informáltság nem feltétlenül szimmetrikus. Minden játékos az egyéni céljainak megfelelően saját helyzetét próbálja optimalizálni. Próbáljuk egy kicsit formálisabban szemlélni a fentieket!

Játékelméleten a racionális szereplők (vagy csoportjaik) stratégiai interakcióinak elemzését értjük. A fenti definícióban használt kifejezések némi magyarázatra szorulnak:

Játékos: Egy játékban egynél több döntéshozó szerepel, őket hívjuk játékosoknak. Ha csak egy játékos van, nem játékról, hanem döntési problémáról beszélünk. A játékosok száma tetszőleges lehet, de (megszámlálható) számosságú.

Interakció: Ha legalább egy játékos döntései közvetlenül befolyásolják egy másik játékos magatartását a csoporton belül. Ellenkező esetben a játék független döntési problémák sorozata.

Stratégia: A stratégiának egyszerűen a játékosok előtt álló döntési alternatívákat és azok lehetséges kombinációit hívjuk. A stratégiák olyan cselekvések, ahol az egyes egyének számításba veszik ezt a kölcsönös függőséget. A stratégiák nyilván függenek a játék szerkezetétől, hiszen ha egyszeri szimultán játékról van szó, akkor a stratégiák a rendelkezésre álló döntési alternatívákat jelentik. Amennyiben egy szekvenciális játékról van szó (azaz a játékosok egymás után lépnek), akkor az egymás után következő lépéssorozatok jelentik az egyes stratégiákat. Azaz ebben az esetben a játékot egy fagráffal jellemezhetjük. Azaz a stratégián egy döntési alternatívát vagy döntési alternatívák egy sorozatát értjük. Ha a játék ismétlődik, akkor pedig az alapjáték stratégiáinak lehetséges kombinációja a stratégia halmaz.

Racionalitás: A játékelmélet a racionális döntések elméletének szűk értelemben vett racionalitás fogalmát használja (azaz feltételezi a cselekvőről a rendelkezésére álló információ melletti konzisztens és maximalizáló magatartást).

Kifizetések: Egy adott játék esetén egy játékos célja a győzelem, de néha nem olyan egyszerű meghatározni, hogy mit is jelent ez. Gyakran célunk az, hogy például egy adott terméket hamarabb dobjunk a piacra, vagy jobb minőségben, mint a konkurencia, azaz csak ritkán lehet a győztes-vesztes kategóriában gondolkodni. Kifizetésnek egy adott stratégia kombináció (azaz egy adott saját stratégia választás és az ellenfelek adott stratégia választása) melletti eredményt értjük, mely lehet numerikus érték, de nem feltétlenül az. Egy gazdasági játékban lehet a kifizetés az általunk elért profit, de az is, hogy a konkurens vállalat csődbe megy.

A játék szabályai: A játékelmélet tárgyalása során feltételezik, hogy a játékosok tisztában vannak azzal, hogy mi az a játék, amelyben részt vesznek, sőt tudják ezt a többi játékosról is és a többi játékos is tudja ezt, azaz a játék szabályai a közös tudás részét képezik.

Az általunk használt meghatározásba nem férnek bele az olyan játékok, ahol nem lehet tudni, ki is a játék résztvevője és ki nem, ahol nincsenek egyértelműen meghatározva az egyes stratégiák és azok követelményei. Ez a definíció igen szűkítő, de jelen tárgyalásunkhoz elegendő.

A játékok osztályozása

Stratégiai játékok nagyon sok helyzetben fordulhatnak elő. Az alábbiakban néhány szempont alapján kíséreljük meg osztályozni a játékokat.

1. A játékosok lépései egyidejűek, vagy egymást követőek.

A sakkban a játékosok egymás után lépnek, előbb a fehér, utána a fekete, egy árvelesen a résztvevők egyszerre teszik meg első ajánlatukat, egymástól függetlenül. A kü-

lönbségtétel a szekvenciális és az egyidejű lépéses játékok között ezért lényeges, mert a két játékfajta más gondolkodásmódot igényel. A szekvenciális játék esetén a játékosok a következőképpen gondolkodnak: Ha most ezt lépem, hogyan fog(nak) az ellenérdekűek reagálni? A jelen lépés a többiek jövőbeni lépései következményeinek kalkulációján alapszik. A szimultán lépéses játék esetén a lépéssel kapcsolatos döntések az ellenérdekű felek jelenlegi lépésével kapcsolatos várakozásaikon alapulnak és igaz ez fordítva is az ellenfeleikre. A szekvenciális játékok esetén fontos kérdés, hogy mi az előnyösebb, elsőnek lépni avagy másodiknak, ennek a kérdésnek az eldöntése gyakran nem is olyan egyszerű.

2. A játékosok érdekkonfliktusának természete.

Az igen egyszerű játékok esetén – mint például a sakk – van nyertes és vesztes. A kártyajáték esetén az egyik fél nyereménye a másik fél vesztesége. Ezeket a játékokat zérusösszegű játékoknak nevezzük. Általánosabban vizsgálva ezekben az esetekben egy adott, előre meghatározott nyeremény játékosok közötti elosztásáról van szó, így a lehetséges nyeremény összege nem feltétlenül zérus. Ebben az esetben konstans összegű játékról beszélünk. A hétköznapi életben, a gazdasági tevékenység során többnyire nem egy előre meghatározott torta felosztásáról van szó. A játékban résztvevők magatartásától függ gyakran a torta mérete is, és akár minden játékos lehet nyertes. Hasonlóan elképzelhető olyan helyzet is, amelyben minden résztvevő vesztesé válhat, például egy nukleáris háború esetén. Az ilyen játékokat szokás negatív összegű játékoknak nevezni. A játékok közül számos esetben a játékosok választhatnak a kooperáció és a konfliktus között és gyakran az elemzés tárgya az, hogy milyen feltételek mellett érdemes ezt vagy azt az alternatívát választani. Ez az eset egyébként a játék összegétől függetlenül előfordulhat.

3. A játékosok informáltsága.

A sakk esetén a játékosok pontosan ismerik helyzetüket (bábuik helyzetét) a lehetséges lépéseiket illetve az ellenfél lehetséges lépéseit. Ezeket a játékokat teljes információs játékoknak nevezzük. Általában ez a helyzet kivételes, többnyire néhány játékos olyan információval is rendelkezik, amellyel a többiek nem. A kártyajátékok többsége esetén a játékosok ismerik saját lapjukat és próbálnak következtetni a többiek lapjaira, illetve megtéveszteni a többieket saját lapjaikat illetően. Az összes játékos tisztában van ezzel, így a következtetések esetén mindenki igyekszik számba venni a többiek megtévesztő szándékait is. Azt az információt, amelyik minden játékos rendelkezésére áll közös tudásnak nevezzük. Ez a közös „tudás” [*common knowledge*] jóval több, mint az egyéni tudások összege.

4. A játék szabályai rögzítettek vagy manipulálhatóak?

A sakk, a sportjátékok szabályai rögzítettek, gyakran bíró kényszeríti ki a szabályok betartását. A gazdasági, politikai játékok nem ilyen egyszerűek, a játékosok gyakran érdekeiknek megfelelően megkísérlik a szabályok változtatását, módosítását. Gyakran fontos elemezni, hogy a játék szabályai mennyire manipulálhatóak, illetve azok betartása mennyire érdekei a játékosoknak, ez különösen a politikai játékok esetén érdekes.

5. Lehetséges-e a játékosok közötti kooperáció, és ha igen, mennyiben?

A játékosok stratégiai interakciói a közös érdek és a konfliktus keverékéből állnak. Gyakran megéri a játékosoknak egyezségeket kötni az együttműködésről. Számos esetben az egyes játékosok számára előnyös ezeket az egyezségeket egyoldalúan meg-

szegni, abban bízva, hogy a többiek ezt nem teszik. A többi játékos egyezség követő magatartására vonatkozóan különböző feltevésekkel élhetünk, és ettől függően alakítjuk ki stratégiánkat. Amennyiben az egyezségek nem kikényszeríthetőek, általában nem jön létre kooperáció. Azokat a játékokat, ahol az egyezségek kikényszeríthetőek, kooperatívnak nevezzük, azokat ahol nem, nem kooperatívnak.

6. A játék egyszeri vagy többször megismétlése.

Számos játék esetén a játékosok egyszer találkoznak, lejátszzák a játékot, ki-ki megkapja a nyereségét (veszteségét) és távoznak. Gyakran azonban nincs így, a játékosok többször egymás után játsszák ugyanazt a játékot. A gazdasági életben, szervezetekben, egy családban ez gyakran előfordulhat. Ekkor ismétlődéses játékról beszélünk. Az ismétlődéses játékok esetén fontos különbség, hogy véges számú, avagy végtelen az ismétlődések száma. Véges ismétlődéses játék esetén különbséget teszünk aszerint, hogy az ismétlődések száma egy előre meghatározott, rögzített szám, avagy ezt nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a játék valamikor befejeződik, de hogy mikor, azt viszont már nem.

7. Véges vagy végtelen játékok.

Ha a játékosok száma véges és a véges számú játékos bármelyikének véges számú stratégia áll rendelkezésére, akkor véges játékról beszélünk. Ha akár a játékosok, akár az egyes játékosok stratégia halmazai közül valamelyik végtelen, akkor végtelen játékról beszélünk. Minden látszat ellenére nagyon gyakran előfordulnak végtelen játékok. Gondoljuk meg, hogy például egy olajfinomító optimális kibocsátását modellezzük, ekkor végtelen sok stratégiánk van.

8. Evolúciós (tanuló) játékok.

Gyakran, még relatíve egyszerű játékok esetén is a játékok kimenetele jelentős mértékben függ a játékosok felkészültségétől, attól hogy az egyes játékosok a játék korábbi lejátszásai alapján képesek-e módosítani magatartásukat.

Az egyensúly

A játékelmélet az egyensúly fogalmi keretei között jár el. Mit jelent ez? Az egyes stratégiai kombinációk közül azok valósulnak meg, amelyek a legjobb válaszok a többiek összes lehetséges lépésére, így nyilvánvalón a legjobb lépéseire is. Ez, mint a közgazdaságtanból már tudjuk, nem feltétlenül jelenti azt, hogy mindig mindenki a legjobban jár, sőt gyakran senki sem jár jól. Egyensúlynak egy olyan állapotot tekintünk, ahol senkinek sem éri meg az adott stratégia kombinációtól eltérnie.

Nash-egyensúly: Egy stratégia vektort szigorú Nash-egyensúlynak nevezünk, ha az adott stratégiaválasztástól való eltérés esetén nyeresége csökken (azaz egy stratégia vektor egyensúly, ha minden játékos kölcsönösen a legjobb választát játssza).

Kevert stratégia: A játékosok stratégiáik közül gyakran nem determinisztikusan választanak, hanem a rendelkezésre álló stratégiákhoz valószínűségeket rendelnek oly módon, hogy a hozzárendelt valószínűségek összege 1 legyen. Ebben az esetben kevert stratégiákról beszélünk és a kifizetésüket vagy következményeket valószínűségszámítási megfontolások után kapjuk meg.

A fogolydilemma

A játékelmélet kapcsán a leggyakrabban idézett példa a fogolydilemma, melyet általában a közjóságok előállításának hiánya kapcsán szoktak idézni. Tekintsünk egy egyszerű példát: Két bűnözőt valamilyen bűncselekmény közös elkövetésével vádolnak, külön-külön cellában tartják őket fogva, mindkettejük számára két választási lehetőség van. Vagy vallanak, és ebben az esetben nyilvánvalóan a másik félre tesznek terhelő vallomást, avagy nem vallanak, és ekkor kockáztatják azt, hogy a másik fél rájuk nézve tesz terhelő vallomást. A fenti példát foglaljuk össze egy egyszerű táblázatban:

1. táblázat Fogolydilemma

	Vall	Nem vall
Vall	(10, 10)	(1, 20)
Nem vall	(20, 5)	(2, 2)

A táblázat számai az adott stratégia mentén történő büntetés mértékeket tartalmazza, azaz ha egyik bűnöző sem vall, akkor 2-2 évet kapnak, ha mind a ketten vallanak, akkor 10-10 évet, míg ha egyikük vall és a másik nem, akkor akire nézve terhelő vallomást tesznek az 20 évet, míg a másik csak 1 évet kap. A táblázat adatait megfigyelve mindkét fél számára a legelőnyösebb megoldás a 2-2 év lenne. Az adatokat vizsgálva, ha azzal a feltevessel élünk, hogy az egyes egyének saját büntetésüket akarják minimalizálni és a másik félről nem tételezhetnek fel kooperativitást, akkor jól láthatóan a vall-vall stratégia pár lesz a domináns stratégia, azaz az a stratégia, amely minden pontján jobb, mint a nem vall-nem vall stratégia pár (hiszen a 10 kisebb, mint a 20, az 1 kisebb, mint a 2). Tehát a táblázatunkból jól látszik, hogy az egyéni önzést követve mindkét fél számára rossz állapot áll elő (azaz a Pareto-efficiens állapot és a Nash-megoldás nem esik egybe).

Szokás a fogolydilemmát és általában is a játékelméletet hasznosságokkal, kifizető függvényekkel jellemezni, ebben az esetben a fenti táblázat a következőképpen módosul:

2. táblázat Kétszemélyes fogolydilemma kifizető mátrixa

	Kooperál	Nem kooperál
Kooperál	(r , r)	(s , t)
Nem kooperál	(t , s)	(p , p)

$$s < p < r < t, 2r > s + t^1$$

1 A fenti jelölésnek hagyománya van, mivel a betűk rövidítések: t – temptation, r – reward, p – punishment, s – sucker.

Többszemélyes fogolydilemmáról akkor beszélünk, ha a játékosoknak két stratégiája van a kooperálás vagy a dezertálás, az egyes játékosok számára a dezertálás magasabb kifizetést eredményez, mint a kooperálás, és ez egyes játékosok számára minden játékos kooperálásának esete magasabb kifizetést eredményez, mint a kollektív dezertálás.²

Dawes (1980) elemzése rámutatott arra, hogy a kétszemélyes fogolydilemma direkt módon nem általánosítható a sok személyes helyzetekre, először is az egyes egyének lépései nem feltétlenül ütköznek másokéval, valaki úgy is lehet potyautas, hogy a többiek nem feltétlenül tudják őt azonosítani. Azaz, a helyzet nem jellemezhető azzal, hogy az egyes játékosok pontosan ismerik más játékosok cselekedeteit. Másodsor, a kétszemélyes játékban a dezertálás okozta költséggel nyilvánvalóan szembesül a másik játékos, míg egy sok személyes játékban a költségek a közösség tagjai között porlasztódnak szét. Harmadszor, a kétszemélyes játékban minden játékos a másik játékos nyereségét vagy veszteségét befolyásolni tudja közvetlen módon, míg a sok személyes játékban erre csak kicsi a lehetőség. Ezért a sokszemélyes játékok nem is kezelhetők olyan egyszerűen, mint a kétszemélyes játékok. Az irodalomban szokásos e három jellemző mentén karakterizálni a ténylegesen felmerülő társadalmi dilemmákat.

Az ismétlődéses játékok³

A végtelen ismétlődéses játékok

A közgazdaságtanban szokás a különböző időpillanatok különböző értékelése, az úgynevezett jelenérték számítás. Ez azon alapszik, hogy a döntéshozók a különböző időszakban várható hasznokat különbözőképpen értékelik, jórészt a piac várható alakulásának megfelelően szokás ezt diszkontálásnak is nevezni. Az ismétlődéses játékoknál alapvetően fontos, hogy a játék véges, vagy végtelen lefutású. Ettől függően a játék egészen más eredményekre vezet. A véges játékokra igaz Selten tétele, miszerint a véges ismétlődéses játékok esetén, ha az alapjátéknak van egyensúlya, és az egyértelmű, akkor ez az egyensúly a játék megoldása minden egyes fordulóban. Végtelen játékok esetén alapvetően megváltozik a helyzet, az úgynevezett folklór-tételek⁴ kimondják azt, hogy megfelelő feltételek (megfelelően választott kifizető függvények és ezektől függően választott diszkonttényezők) esetén a játékosok számára racionális egymással kooperálni.

A fenti tételek rávilágítanak arra, hogy ismétlődéses játékok esetén a résztvevők időhorizontja alapvetően fontos. Ha úgy vélik, hogy rövid vagy középtávon éri meg számukra diszkontálni, azaz véges ismétlődéses játékot játszanak, akkor a dezertálás, a potyautas stratégiát fogják választani. Amennyiben hosszabb távra diszkontálnak, azaz végtelen ismétlődéses játéknak tekintik az adott helyzetet, ebben az esetben létre-

2 Az utolsó feltételt szokás kissé enyhíteni és az összes játékos helyett egy K számnál nagyobb számú játékost elegendőnek feltételezni.

3 Fudenberg könyveit ajánlom az olvasó figyelmébe.

4 A tételek már régóta ismertek és mivel első bizonyítójuk nem ismert ezért terjedt el a folklór (szájhagyomány) elnevezés.

jöhet a kooperáció. Hétköznapi nyelvre lefordítva a fentieket: amennyiben a társadalom tagjai rövid időtávban gondolkodnak, alapvetően fontos, kényszerítő intézmények létrejötte. Amennyiben a társadalom tagjai hosszabb távon gondolkodnak, és feltételezhetik a többiekéről, hogy a többieket is hasonló értékek vezérlik, akkor nincs szükség drágán fenntartott intézmények létrehozására. A fentiek rávilágítanak arra az egyébként közismert tényre, hogy a normarendszerek fenntartása gazdasági értelemben is hasznos egy társadalom számára, míg törvények és ehhez kapcsolódó intézményrendszerek létrehozása és fenntartása abban az esetben, ha a normarendszerek nem működnek, szükségszerű a társadalmi folyamatok fenntartása érdekében, ám gyakran igen költséges.

Az ismétlődéses fogolydilemma

Amennyiben a játékosoknak módjuk van egy-egy lejátzás után újra megismételni a játékot, akkor ismétlődéses fogolydilemmáról beszélünk. Tekintsünk megint egy egyszerű példát: Ismétlődéses fogolydilemma például egy lakóháztömbben a vízhasználat, feltéve, hogy az egyes lakók nem rendelkeznek külön vízórával. Kérdés, hogy ebben az esetben az egyes lakók a vizet takarékos, vagy pazarló módon használják. (Nem véletlen az, hogy az emberek az ismétlődéses fogolydilemmából egyéni stratégiát, vízóra felszerelést választva menekültek ki.) A véges ismétlődéses fogolydilemma esetén jól látszik, hogy ha a játékot a vége felől, az utolsó lejátzás felől oldjuk meg, akkor a domináns stratégia a nem kooperatív stratégia lesz és így visszafelé fejtve az egész játékra ez lesz igaz. Ha a játékosok a játékot végtelen sokszor játszhatják le, akkor számítási módjuk is megváltozik, és ebben az esetben esély van arra, hogy a játékosok magatartása megváltozzék.

Folklór-tételek, ismételt játékokra

Az ismételt játékok vizsgálata a nem kooperatív játékok irodalmának egyik legfontosabb területe. Az ún. szájhagyomány tételeket a hatvanas évek elejétől kezdték kimondani. Számos ilyen tétel van, mi a véges ismételt játékok vizsgálatára szorítkozunk.

Megítélésünk szerint a végtelen ismételt játékok alkalmazása gyakran megtévesztő, hiszen a véges végtelen átmenet nem triviális és gyakran paradoxonokat eredményezhet. A hétköznapi életben előforduló helyzetekben az emberek időhorizontja véges, és cselekedeteik kialakításakor is véges időtávot vesznek figyelembe. Többnyire ez a véges időtáv nem is túl hosszú, hiszen még gyakran ismétlődő cselekedet esetén is ritka az az esemény, amely száznál többször ismétlődik.

Véges ismétlődéses fogolydilemma

Az előző példázatban a visszafelé menő indukció logikája több alapfeltevésen is nyugszik. Az egyik az, hogy a játékosok tudják, melyik az utolsó játék a játékban.

(Amennyiben a játék vége bizonytalan, mert nem tudjuk mikor ér véget a játék vagy végtelen, az indukció gépezete nem működik, hiszen nincs kezdő lépés. A másik megfontolás, amely az indukció mögött húzódott, az a játékelméletben szokásos feltevés, hogy a racionalitás a közös tudás része. Az egyszeres fogolydilemma lejátszása esetén, ez még egy egyszerű és könnyen védhető feltevés, a többszörös lejátszású fogolydilemmák esetén azonban már nem ilyen világos, hogy ez egy jogosult feltevés-e (Selten 1975, 1990).

Bizonytalan számú ismétlődéssel rendelkező fogolydilemma

Úgy gondolhatjuk, hogy a fogolydilemma játék esetén csak valami külső kényszerítő erő hozhatja létre a kooperációt. Ez így is van az egyszeres, vagy véges ismétlődéses fogolydilemma helyzetek esetén. Azonban ismétlődéses játékok esetén a játékosok képesek olyan stratégia kombináció előállítására, amelyek elrettentik a többi játékost a dezertálástól, és így kikényszerítik a kooperációt. (Többek között ilyen a klasszikussá vált Axelrod féle *tit for tat* stratégia (Axelrod 1984). A gyakorlati életben is bizonyos feltételek fennállása esetén a szemet szemért stratégia széleskörűen elterjedt, még azokban az esetekben is, amikor külső kényszerítő erők nincsenek, mindössze a későbbi találkozás és a helyzet megfordulásának esélye áll fenn.

Bizonytalan hosszúságú játékok esetén Nash-egyensúlyhoz különböző kombinációk is vezetnek. Az ún. folklór-tételek kimutatják, hogy nagyon sok lehetséges stratégia kombináció vezethet Nash-egyensúlyhoz.⁵

JÁTÉKELMÉLET ÉS KÖZJÓSZÁGOK

A racionális döntések elmélete és a társadalmi intézmények

A nem kooperatív játékelmélet fontosságának megértéséhez meg kell vizsgálnunk a racionális döntések elméletének jelentőségét a társadalomtudományokban. A szűk értelemben vett racionalitás nyilvánvalóan nem jó leírása az emberek viselkedésének valós helyzetekben. Különösen igaz ez, ha nemcsak az emberi magatartás előrejelzésével kívánunk foglalkozni, hanem az emberek által alkotott intézmények létrejöttét és működését is elemezni kívánjuk. Feltevésünk a cikk gondolatmente szempontjából nem túlságosan megszorító, hiszen egyéb esetekben élhetnénk azzal a javaslattal is, hogy kíséreljük meg az emberek magatartását megváltoztatni, hiszen amennyiben az emberek nem hasznosság maximalizálók, vagy nem ismerik környezetüket (azaz nem rendelkeznek teljes információval döntéseikhez), abban az esetben könnyen meglehet, hogy nem az egyes intézményekre vonatkozóan fogunk megállapításokat tenni, hanem a döntéshozó egyének nem kielégítő informáltságáról vagy magatartásáról. A Nash-egyensúly lényegében ennek a koncepciónak a megfogalmazása, azaz a Nash-egyensúly annak a meghatározása, hogy mit tennének az egyes emberek abban

⁵ Magyar nyelven is több bevezető jellegű játékelméleti könyv áll az olvasó rendelkezésére többek között Forgó-Szép (1977), Szidarovszky-Molnár (1977), Mészáros (2003).

az esetben, ha a fenti értelemben racionálisak lennének, és hasonló magatartást tételeznének fel a többiekéről is. Amennyiben az emberek nem így cselekednek, a Nash-egyensúly koncepciója téves eredményekre vezethet.

Társadalmi dilemmák

A társadalmi dilemmák olyan helyzetek, amelyekben az egyes egyének egyénileg racionális cselekvései közösségi szinten irracionális eredményt eredményeznek, azaz az egyénileg észszerű magatartás olyan helyzeteket hoz létre, amelyekben mindenki rosszabb helyzetbe kerül, mint került volna egyébként. A legtöbb közösségi döntési helyzet mögött ilyen társadalmi dilemmaproblémák állnak: Mint egyének jobban járunk, ha a közösségi forrásokat használjuk anélkül, hogy hozzájárulnánk azok előállításához. Azonban ha mindenki így cselekszik, akkor ezek a közösségi források nem állnak elő. Ha például a halászok annyi halat fognak amennyit csak lehetséges anélkül, hogy figyelembe vennék a többi halász tevékenységét, akkor hosszú távon a halállomány kipusztulása lesz a következménye, azaz az egyéni önzés, a közösség pusztulását eredményezi.

A közösségi dilemmákat úgy is jellemezhetjük, mint a torz egyensúllyal jellemzett játékokat. (Előző fogalmazásunkkal élve, amikor a Nash-egyensúly és a Pareto-optimum nem esik egybe.) A közösségi dilemmák egyszerű változata a már ismertetett fogoly dilemma, amikor a játékosok számára a dezertálás stratégia lesz a Nash-egyensúly.

A többszemélyes dilemmák

Az előzőekben nagyfokú leegyszerűsítéssel csak kétszemélyes helyzeteket jellemeztünk. A valóságos helyzetek azonban ennél jóval összetettebbek. A sokszemélyes dilemmák elemzésénél a legfontosabb szempont az, hogy a költségek és a hasznok hogyan oszlanak el az egyes egyének között. A „hozzájárulás-dilemma” esetén az egyes egyének azonnal költségekkel szembesülnek, amelyek révén olyan jószág áll elő, amelyből mindenki részesül. Ebben a helyzetben az egyes egyének erős késztetést éreznek arra, hogy elkerüljék a költségeket, azonban ha mindnyájan így cselekszenek, akkor mindenki rosszabb helyzetbe kerül, mint a hozzájárulás esetén. A másik típus a „részesedés-dilemma”, melyben az egyes egyén azonnali nyereséghez jut, melynek költségét a teljes csoport állja. Ha senki sem tud ellenállni a kísértésnek, akkor a végeredmény az adott jószág pusztulása. A két metaforát szokás más néven is illetni, így a „hozzájárulás-dilemmát” a közjószágok előállításának, míg a „részesedés-dilemmát” a közlegelő dilemmájának.

A közgazdaságtanban szokás ezeket a helyzeteket externáliáknak nevezni, Buchanan (1992) definícióját idézve: externáliának nevezzük azokat a helyzeteket, amikor az egyének magatartása más egyének helyzetét is befolyásolja anélkül, hogy az egyének között erre vonatkozóan bármilyen megállapodás lenne. Azaz, leegyszerűsítve, externáliák a nem kompenzált kölcsönös függések. A fenti okfejtésből világos, hogy az egyszemélyes fogolydilemma helyzetek megoldása nem triviális és

nem is egyszerű. Azok az egyszerű javaslatok, amelyek kétszemélyes, vagy kis létszámú csoportok esetén kivitelezhetőek, nagyobb csoportok esetén nem jelentenek megoldást.

Definíció: kollektív cselekvési problémáról *tág értelemben* akkor beszélünk, ha az egyes egyének döntéseinek következtében előálló interakciók egymással összekapcsolódva közös eredményhez vezetnek.

Definíció: kollektív cselekvési problémáról *szűk értelemben* akkor beszélünk, ha a kölcsönösen előnyös eredményre vezető kooperációt az egyes egyének magatartása veszélyezteti.

A potyautas magatartás

Gyakran tapasztaljuk, hogy egy célért tevékenykedő közösség néhány tagja, igyekszik a közös erőfeszítés alól kibújni, ellenben ha a közösség végül mégis megvalósítja az elérni kívánt célt akkor részesedni a jutalmakból már e tagok is kívánnak. Ahogy mondani szokás: „Fogjuk meg és vigyék!” Az irodalomban ilyen esetekre számos példát találunk Arisztotelésztől Hardin 1968-ban a Science-ben publikált híressé vált cikkéig, a közlegelők dilemmájáról. Hardin példáját ismertetve: van egy csoport pásztorunk, akik külön-külön egymástól függetlenül nyájakkal rendelkeznek, és a pásztorok, mint közösség, rendelkeznek egy legelővel. Az egyes pásztorok abban érdekeltek, hogy lehetőség szerint minél nagyobb számú állatot tereljenek ki a legelőre, hiszen az itteni legeltetés számukra nem okoz költséget. Jól látható, hogy a folyamat végeredménye az, hogy a legelőre a lehetségesnél több állat kerül és a legelő tönkremegy.

Definiáljuk a potyautasságot az alábbiak szerint!

Definíció: Egy K közösség A tagját potyautas magatartásúnak tekintjük az adott jószág előállítását jelentő cselekvésre nézve, pontosan akkor, ha:

1. Az A egyén szándékában áll a jószág előállításából kilépni.
2. Az A egyén úgy vélekedik, hogy a közösség k ($k < |K|$) tagjának erőfeszítése is elegendő az adott jószág előállítására.
3. Az A egyén úgy vélekedik, hogy csak abban az esetben szükséges, a jószág előállításában részt vennie, amennyiben a közösség megfelelően informált tagjai részt vesznek a közös erőfeszítésben, melynek végén az adott jószág ténylegesen előállt.
4. Az A egyén úgy véli, hogy egyéni haszna a jószág előállításából történő dezertálásból magasabb, mint a jószág előállításában való részvétellel elért.
5. Az A egyén úgy vélekedik, hogy ha a közösség minden tagja részt vesz a jószág előállításában, akkor annak hasznossága mindenki számára magasabb, mint mindenki dezertálása.
6. Az A egyén úgy vélekedik, hogy az ő egyéni távolmaradása a közjószág előállításából költséget okoz (lehet, hogy nullát) a csoport közjószág előállításában résztvevő tagjainak.

(Megjegyzés: Definícióinkban a felsorolt ismérvek közül az utolsó három a potyautasság szándékát fogalmazza meg, a második és harmadik a dezertálást próbálja értelmezni, míg az első állításunk az egész döntési szituációra irányul.)

A fenti definíció nem tételezi föl, hogy az adott egyének egy játékelméleti szituációban vannak, csak azt, hogy képesek mérlegelni a közjószág előállításában való rész-

vétel racionalitását saját maguk számára. A fenti definíció azonban jól alkalmazható játékelméleti apparátussal definiált helyzetekre is.

A potyautas magatartást szokásos (és általunk is követett) megközelítése a fogolydilemmán keresztül történik, de ez nem feltétlenül kell, hogy így legyen, hiszen a helyzet legfontosabb eleme az adott egyének a helyzet konfliktusossága az egyéni érdekek és a közjó között, illetve, hogy az adott egyének között semmifajta kooperáció vagy koordináció nem létezik (Andreoni 1988), [Olson (1965) sem a fogolydilemma segítségével elemzi a potyautasságot].

Közjóságok és közös jóságok

A közjóságokkal foglalkozó irodalom több száz éves múltra tekint vissza. A filozófia klasszikusaitól – Arisztotelész, Hume – kezdve, a közgazdaságtan alapító atyáitól – Adam Smith, John Stuart Mill – számosan foglalkoztak a közösség számára fontos intézmények, javak előállításának és hiányának problémáival. A közgazdasági irodalomban a kályha szerepét Samuelson⁶ tanulmánya tölti be. A közgazdasági irodalom máig nem egységes a fogalom definiálásában⁷, mi a továbbiakban John Cullis–Philip Jones (2003): *Közpénzügyek és közösségi döntések* című könyve definícióját használjuk, ők két tulajdonsággal határozzák meg a közjóságokat:

- Nem versengő fogyasztás: az egyik személy fogyasztása nem csökkenti az összes többi egyén hasznát.
- A kizárhatóság hiánya: a fogyasztókat nem (vagy csak nagyon drága eljárással) lehet kizárni a hasznokból. Ha a jóság rendelkezésre áll, az egyik egyén sem rekesztheti ki a másikat a fogyasztásból. (Magánjavak esetén a piac a jóság fogyasztása csak „árának” megfizetése esetén lehetséges.)

A fenti két szempontot szokás egy kis táblázatban összefoglalni:

3. táblázat Közjóságok meghatározása

		Versengő fogyasztás	
		Nem	Igen
Kizárhatóság	Igen	együttes jóság (klubjavak)	piaci áru
	Nem	közjóság	közös jóság

Közjavak esetén a jóságokat előállításuk után osztjuk szét(fel) a közösség tagjai között. A fogyasztásból az adott közösség egyetlen tagját sem zárhatjuk ki. Közös jóságnak olyan javakat tekintünk, melyeknél a jóság felosztása az erőforrás korlátosságából adódóan problémákat okoz (például halállomány, tiszta levegő, biodiverzitás stb.) A közös jóságok versengő fogyasztásúak és mivel kínálatuk általában korlátos, így a részesedés dilemmával jellemezhetőek. A közjóságok nem versengő fogyaszt-

6 Arisztotelész *Politika*, Hume: *Értekezés az emberi természetről*, John Stuart Mill: *Principles of Political Economy*, Samuelson: *The pure theory of public expenditure*.

7 Kiváló összefoglaló a különböző definíciókról: Blümel et al. (1986).

tással jellemzettek, így elméletileg a kínálatuk végtelen, így a hozzájárulás dilemmával jellemezhetőek.

Mancur Olson (1965) klasszikussá vált munkája a kizárhatóság hiányával definiálja a közjóságokat, így a fenti táblázat két alsó celláját együttesen tekinti közjóságnak. Olson könyvében megfogalmazza híressé vált tételét:

Tétel (Olson): *A közjóság kínálata a kívánatosnál mindig kisebb.*

Olson könyvében vizsgálja a csoport méret és az érdekeltség összefüggéseit és megállapítja, hogy a csoportméret növekedésével csökken az érdekeltség a közjóság előállításában történő részvételre.

Közjóságok és fogolydilemmák

A köz- vagy közös jószág dilemmában lévő közösséggel kapcsolatban tételezzük fel az alábbi feltevéseket:

1. A hasznosságok a közös tudás részei.
2. A részvétel mértéke kételemű: {igen, nem}.
3. A hasznokból senkit nem lehet kizárni, és hasznok egyenlően oszlanak meg a csoport tagjai között.
4. A költségek egyenlően oszlanak meg a csoport tagjai között.
5. A csoport egyes tagjai nem tudnak egymással tartós egyezségeket kötni.
6. A játékot a csoport tagjai egyszer játsszák le.

A fenti feltevések alapján jól láthatóan a haszon a csoporttagok részvételétől függ, a résztvevők pedig valódi részhalmazát alkotják a jószág hasznaiból részesülőknek. A fenti feltevések mellett a közjóság előállítása fogolydilemma játékra vezet.

Jelölje:

u_i az i egyén kifizetését/hasznát

b/n az i egyén haszna bármely egyén egységnyi hozzájárulásából a jószág előállításához

k_i az i részvételének mértéke: ha igen = 1, ha nem = 0

c az egyes egyének költsége részvétel esetén.

Hardin (1971) az alábbi hasznosságfüggvényt vezette be: $u_i = b/n \sum_j k_j - ck_i$

Ha $b/n < c < b$ egyenlőtlenség teljesül b és c paraméterekre akkor a közjóság előállítása fogolydilemma helyzetet eredményez.

Ilusztrálandó a fenti okfejtést $n = 2$ -re, azaz 2 fős csoportra a jól ismert táblázatot kapjuk:

4. táblázat Közjóság-játék mint fogolydilemma

	Kooperál	Nem kooperál
Kooperál	$(b-c, b-c)$	$(b/2-c, b/2)$
Nem kooperál	$(b/2, b/2-c)$	$(0, 0)$

Az előbbi hasznosság függvényt kissé általánosítva jellemezhetjük mind a köz- mind a közös jószágok előállítását:

$$u_i(k_1, \dots, k_n) = b + q_i f(k_1, \dots, k_n) - ck_i$$

ahol q_i az i egyén részesedése a jószágból,

b_i pedig az alap hasznosság (lehet negatív)

Ebben az esetben például a $q=1/n$, $f(k_1, \dots, k_n) = a \sum_j k_j$ választás mellett az $0 < c < a < nc$ paraméterek vezetnek fogolydilemmához.

Közjóság esetén a kölcsönös dezertálás zérus kifizetést eredményez és a kölcsönös kooperálás pozitív kifizetéssel jár, például a közjóságok előállítására adófizetés esetén. A közösségi jóság esetén a kooperálás hiánya negatív eredményhez vezet, ilyen például a klasszikus közlegelő dilemma.

Jól láthatóan a két játék matematikai reprezentációja bizonyos értelemben invariáns, a Pareto-optimum és a Nash-egyensúly nem esnek egybe, de valójában a döntéshozó egyének megfontolásainak alapjául szolgáló magatartásminták lényegesen különböznek. A hozzájárulás dilemma esetén arról döntünk, hogy lemondunk-e már a birtokunkban lévő valamilyen erőforrásról, míg a részesedés dilemma esetén, amiről lemondunk vagy esetleg részesedünk, még nincs a birtokunkban.

A játék különbségeinek megfelelően különböző kényszerítő intézményeket különbözőképpen kell megalkotni a kooperáció kikényszerítéséhez. Jól látszik ez a többszeplős dilemma esetén. Vizsgáljuk először a hozzájárulás játékot! Ebben az esetben tegyük fel, hogy N hasonló játékosunk van, ekkor a játékosok számától függetlenül a dezertálás a domináns stratégia, azaz a Nash-egyensúly. A Pareto-optimum azonban az az eset, amikor mindenki kooperál. Ez eredményezi a legmagasabb kifizetéseket. Az is jól látható, hogy N növekedésével a Pareto-optimumbeli kifizetés és a Nash-egyensúlybeli kifizetés különbsége nő, azaz jól láthatóan Olson okfejtése igaz, a csoport méretének növekedése, relatíve egyre rosszabb domináns állapotot eredményez.

A részesedés játékot vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a domináns stratégia minden egyes játékos számára a részesedés, míg a Pareto féle optimális állapot jól láthatóan nem ez. Az előzőekhez hasonlóan a csoport létszámának növekedésével a különbség a kifizetésekben a két egyensúlyi állapot között növekszik. A közjóság dilemma esetén azonban a gyakorlati életben esetleges szelektív ösztönzők bevezetésével a kooperáció könnyebben létrehozható, mint a közösségi jóságok esetében, amikor ilyen ösztönzők bevezetésére nagyon kevés lehetőség van [ezt az esetet nevezte Heckathorn (1988) másodrendű potyautas problémának].

Olson tételét így a két fenti dilemmának megfelelően ketté bonthatjuk⁸, és a fenti gondolatmenetnek megfelelően mondhatjuk ki.

Olson (1) tétele: Koordináció vagy az egyéni részvételt ellenőrző és szankcionáló szervezet nélkül a pozitív (negatív) értékű közjóság alul (vagy túl) kínált lesz.

Olson (2) tétele: Megfelelő koordináció vagy ellenőrzés nélkül a közösségi erőforrások túlhasználtak lesznek.

Ismétlődéses dilemmák

Ha a fenti dilemmák időbeli lefutását vizsgáljuk, megint ketté kell választanunk az időhorizontot, véges, vagy végtelen időhorizonton vizsgáljuk-e a dilemmákat. A két játék itt lényegesen különbözik, hiszen a közjóság problémánál véges ismétlődés esetén az egyensúly az, hogy a jóság nem áll elő, míg a közös jóság problémánál fontos

⁸ Más gondolatmenttel, de Ostrom (1990) tette ezt meg először.

különbséget tennünk, hogy az adott jószág megújuló-e, vagy sem. Hiszen amennyiben a közös jószág nem megújuló, úgy az egyensúly annak pusztulása lesz, míg megújuló közös jószág esetén nagyon sokfajta egyensúly jöhet létre.

A TÁRSADALMI DILEMMÁK FELOLDÁSA

Amikor a közösség tagjai valamilyen együttes cselekedetet hajtanak végre, akkor úgy gondoljuk, hogy a közösség tagjai közül legalább néhány valamit tesz az adott jószág létrejöttének érdekében. Kérdés, hogy kik ők, és mekkora hányadát állítják elő a közjószágoknak? Formális csoportok esetén, mint például a szervezetek, valamilyen szabályok teszik világossá, hogy az adott csoport tagjai közül kinek vagy kiknek kötelessége cselekedni. De informális csoportokban vagy nem jól definiált közösségek esetén ez már nem olyan egyértelmű.

Olson klasszikus művében javaslatot tesz a dilemma olyan feloldására, hogy a közjószágok előállításában alkalmazunk egyéni (szelektív) ösztönzőket. A szelektív ösztönzőknek az a feladata, hogy az esetleges magas egyéni költségek és a relatív alacsony hozzákapcsolódó hasznok közötti szakadékot valahogy áthidaljuk. (A duális feladat, azaz a közös jószág problémára is alkalmazható Olson megoldása, az ösztönzők azonban itt a közös jószág fogyasztóira rótt költségek).

Olson könyve óta eltelt időszakban számos megoldási javaslat született a dilemmák feloldására⁹, az alábbiakban némileg rendszerezve, áttekintjük a társadalmi dilemmák szokásos feloldási módjait.

Motivációs megoldások

Nagyon gyakran az alkalmazott modellekben csak azt vesszük figyelembe, hogy az egyes játékosok nyeresége mekkora, függetlenül attól, hogy a többiek kifizetései hogyan alakulnak. (Holott gyakran figyelni szoktuk a többiek kifizetéseit is.)

- 1a) Közösségi értékeket figyelembe vevő megoldások. Ezekben a kísérletekben abból a feltevésből indulnak ki, hogy az egyes egyének az egyéni hasznosságukon kívül a közösség közös hasznát is figyelembe veszi. E mögött az a tapasztalat húzódik, hogy az egyének általában nem jellemezhetők egyértelmű magatartás sémákkal, azaz nem osztályozhatók úgy, mint kooperatívak, vagy vetélkedőek.
- 1b) Kommunikáció. Egy más megközelítés úgy jellemezhető, hogy a kooperáció összefügg a csoport tagjai közötti kommunikáció szintjével. Elinor Ostrom (1990) rámutat arra, hogy ismétlődéses helyzetekben a csoport tagjai közötti kommunikáció radikálisan javítja a kooperáció esélyeit.
- 1c) Csoportidentitás. Amennyiben a csoport tagjai rendelkeznek valamilyen közösségi tudattal, akkor ez a tudat nagyon jelentős befolyásolója lesz a kooperáció szintjének. Az idevonatkozó irodalom azt állítja, hogy kisebb csoportokban a csoporttudat lényegében létrehozza a kooperációt.

⁹ Többek között, Bicchieri (1993), Crawford–Haller (1990), Dawes (1980), Kollock (1998), Kuran (1995), Lichbach (1996), Ostrom (1990), Ullman-Margalit (1977) írásait ajánlom az olvasó figyelmébe.

Stratégiai megoldások

A stratégiai megoldások felteszik, hogy az egyének önzőek és a játék szerkezetében nincs változás. Tehát a kifizetéseket akarjuk befolyásolni. A kifizetések azonban, mint arra már az előbbiekben rámutatunk, csak a kevés számú játék esetén jól nyomon követhetőek, ezért az idevonatkozó irodalom jórészt kettő vagy kevés számú játékos dilemma helyzetével foglalkozik.

2a) Reciprocitás. Axelrod *The Evolution of the Cooperation* című könyvében a fogolydilemma helyzetből való kitörés lehetőségeit vizsgálja. Axelrod három fontos követelményt állapít meg a kooperáció létrejöttéhez.

- A játékosok folyamatos, kölcsönös kapcsolatban legyenek, (ellenkező esetben, azaz ha a játékosok csak egyszer vagy nagyon kevés alkalommal találkoznak, a dezertálás válik domináns stratégiává).
- A játékosok képesek legyenek egymást azonosítani.
- A játékosok információval kell, hogy rendelkezzenek, a többiek múltbéli magatartásáról. (ennek hiányában az egyes egyének számára a dezertálás válik vonzó alternatívává).

Axelrod vizsgálata szerint a legegyszerűbb stratégia az ún. *tit for tat* a leghatékonyabb. Ez a stratégia első lépésben kooperál, majd a következőkben egyszerűen csak megismétli az ellenjátékos előző lépését. A legtöbb helyzetben, mind a fogolydilemmában, mind a biztosítási játékban e stratégia rendkívül hatékonynak bizonyult.

Axelrod a lehetséges stratégiákat vizsgálva a következő javaslatokat tette:

- Ne legyünk szkeptikusak, kishitűek mások kooperációs hajlandósága tekintetében.
- Ne dezertáljunk először.
- Viselkedjünk a kölcsönösség elve alapján.
- Ne legyünk túl okosak, inkább figyeljünk.

A negyedik tanács azt jelenti, hogy fontos megértenünk, hogy a partnerünk igazából milyen stratégiát követ. Az első tanács a zérusösszegű játékokra igen fontos. Ebben az esetben a partner legyőzése szolgálja számukra a nyereséget rövidtávon, de ez nyilvánvalóan konfliktusokat eredményez, ezért a partner legyőzése egy rossz folyamatot fog eredményezni.

A másik fontos tanúság az, hogy a jó stratégiák nem arra irányultak, hogy hogyan győzzük le partnerünket, hanem, hogy lehetőség szerint bírjuk partnerünket rá a kooperációra.

2b) A dilemmában szereplő partnerek. Axelrod vizsgálatában fontos szempont volt a játékosok kapcsolati hálójának szerkezete, a játékosok egymáshoz való viszonya kapcsolati jelentősen befolyásolja az eredményt, azaz a kooperáció létrejöttét, vagy hiányát.

2c) Stratégiák. Az eddig ismertetett vizsgálatok kétszemélyes dilemmákra vonatkoztak. Az egyszemélyes dilemmáknál, mint már jeleztük, a helyzet sokkal bonyolultabb. Ezekben a helyzetekben szokás a szemet-szemért stratégiát követni, azaz addig kooperálni, amíg az összes többi játékos kooperál, majd ellenkező esetben dezertálni. Az utóbbi irodalom (Ostrom 1994) megállapítása szerint e stratégia gyakorlatban jóformán sohasem követett.

2d) Tanulás. A kevés személyes dilemmák megoldásában javasolt megoldási módok az egyes csoporttagokról feltételezik azt, hogy nem teljes mértékben csak az egyéni hasznosságukat követik, hanem igyekeznek olyan feltételeket teremteni, amelyben a csoporttagok egy része megnyerhető a kooperáció számára.

- 2e) Csoport szolidaritás. Amennyiben a csoport mint csoport rendelkezik identitással és a csoporton belül egymás iránt van valamelyes szolidaritás, akkor a kooperáció kialakulhat.

Strukturális megoldások

Amennyiben a játék szabályai változhatnak, azaz feloldhatjuk azt a megfontolást, hogy a játék szabályai állandóak, akkor újabb megoldási lehetőségek kínálkoznak.

- 3a) Interakciók, Axelrod javaslata szerint:

- Legyenek gyakorta és tartós interakcióink.
- Növeljük az azonosíthatóságot.
- Javítsuk az egyes egyének cselekedeteivel kapcsolatos informáltságunkat.

Amennyiben ezt a három hüvelykujj-szabályt követjük, akkor minden egyes lejátsszás után a kooperáció szintje javulni fog. (Megjegyezzük, hogy Axelrod érvelése a kétszemélyes játékokra vonatkozott, és mint már arra rámutattunk, ezek sok személyre történő általánosítása egyáltalán nem magától értetődő. Sőt, lehet olyan sok személyes dilemmákra példákat konstruálni, amikor akár a fenti hüvelykujj-szabályok követése mellett is, nem hogy nőne az egyes körökben a kooperáció, hanem fokozatosan csökken.)

- 3b) A kifizetések szerkezete. Számos vizsgálat rámutatott arra, hogy ha a kooperációból származó nyereség nő, míg a dezertálásból származó nyereség csökken, a kooperáció szintje növekedni fog (Komorita 1996). A közjószág jellege és feloszthatósága szintén számít. Vizsgálatok kimutatták azt, hogy amennyiben az adott jószág nem felosztható, a kooperáció szintje magasabb, mint ellentétes esetben. Amikor az egyes egyének konkrét nyereséget kapnak minden egyes forduló után, ilyenkor nagy a hajlandóság az adott minimális nyereség bekasszírozására, és a dezertálásra. Mások úgy érvelnek, hogy ebben az esetben, mármint ha a közjószág nem osztható, ez csoportidentitás kialakulásához is vezethet.
- 3c) Hatékonyság. Számos szerző úgy érvel (többek között Olson is), hogy a sok személyes dilemmánál a kooperáció hiánya összefügg azzal, hogy az egyes egyén erőfeszítései csekély mértékben változtatnak a helyzeten. Többek között amennyiben mint egyének csekély mértékű, vagy minimális egészségbiztosítási hozzájárulást fizetünk, ettől még egyetlen kórházat sem zárnak be, az egészségügyi ellátás színvonala sem csökken drámai mértékben. A fenti megállapításból következik, hogy amennyiben lehetséges, a dilemma strukturálását kell megkísérelnünk, hogy az egyes egyének erőfeszítései érzékelhető és nyomon követhető változást idézzenek elő. A nagy csoport kisebb, jól azonosítható szétbontása ilyen megoldás lehet. Ebben az esetben a potyautas magatartás, a csoport által előállított közjószág létrejöttét veszélyeztetheti.
- 3d) Csoportméret. Mint az előzőekben már rámutattunk, a csoportméret egy igen fontos szempont. Az irodalomban konszenzus van azt illetően, hogy a csoport növekedésével a kooperáció valószínűsége csökken. Olson arra is rámutatott, hogy ráadásul a csoportméret növekedésével még járulékos költségek is - a csoport megszervezésének költsége - jelentkeznek. Ebben az esetben ellenőrzési és büntetési intézményeket is létre kell hozni, a kooperáció kierőszakolására.

Abban az esetben, ha a csoport által előállított jószág nem versengő, nagy csoport esetén is létre jöhet közjószág, hiszen ebben az esetben a jószág előállításának egy főre jutó költsége igen alacsony lehet. Ebben az esetben azonban a csoport heterogenitásának fontosságára mutatnak rá többen.

- 3e) Ellenőrzés. A közjószágok előállításának egyik fő problémája az, hogy a jószág fogyasztásából nem lehet kizárni senkit. Világos, hogy egy megoldási irány lehet korlátok felállítása. Ebben az esetben intézményeket kell létrehoznunk, amelyek ténylegesen ellenőrzik, hogy ki, milyen mértékben járult hozzá a közjószág előállításához. Ezt a megoldást javasolja Hardin a korábban már idézett cikkben (megjegyezni kívánjuk, hogy Hobbes is a *Leviathanban*). Nyilvánvaló, hogy ilyen intézmények létrehozása megint számos problémákat fölvet, ahogy Platón már megjegyezte, ki ellenőrzi az ellenőröket.
- 3f) Büntetések. Mint Dawes arra rámutatott, a sokszereplős dilemmánál gyakran nincs lehetőség mások erőfeszítéseinek, magatartásának és nyereségének ellenőrzésére. Amennyiben azonban a kooperatív magatartás jutalmazott, míg a dezertálás büntetett, létrejöhet kooperáció. Olson könyvének is az a fő megállapítása, hogy szelektív ösztönzőket kell bevezetni a kooperáció javítására. Olson többek között a közjószágok magánjószágokká történő összekapcsolását javasolja. Ezt szokás a répatot stratégiának is nevezni, azaz a kooperáció gyakrabban létrejön, ha többieknek esélyük van a dezertálók megbüntetésére és a tartósan kooperálók, pedig jutalmat kapnak. Ez a megoldási mód is intézmények létrehozását eredményezi, amely ismét költségekkel jár. Ezen intézmények egyfelől az egyes emberek magatartását kell, hogy ellenőrizzék, másfelől a dezertálók megbüntetését kell, hogy megszervezzék. Gyakran ezen intézmények költsége jelentősebb, mint az előállt közjószág értéke.

ÖSSZEGZÉS

Elinor Ostrom (1990) könyvében különböző kultúrák közjószágait, közösségi beruházásait vizsgálva és három fontos tényezőt állapított meg a közjószágok létrejöttéről.

1. A közösség jól definiált, stabil tagokból kell, hogy álljon.
2. A létrehozni kívánt jószág haszna igen nagy kell, hogy legyen, hogy képes legyen fedezni a közösség tagjainak egymással szembeni kontrollja okozta költségeket.
3. A közösség tagjai nemcsak ismerik és ellenőrzik egymást, de folytonosan kommunikálnak is egymással.

Jól látható, hogy a fenti három megfontolás a modern társadalmakban létrejött közjószág dilemmákra csak nagyon kevésbé alkalmazható, tehát azok a tradicionális megoldások, amelyeket a közösségek eddig kidolgoztak, ezeknek a problémáknak megoldására, napjainkban kevésbé alkalmazhatóak.

Így intézményeinket kell átalakítanunk. Ha fontos értéknek tartjuk az adott intézményben a szolidaritás eszméjét, akkor azt az adott közösségek számára átláthatóvá kell tennünk, ahol az egyes egyének ismerik és ellenőrzik egymást, vagy teret kell engednünk az egyéni érdek követésnek, tudomásul véve ez egyes egyének aspirációit, és azt, hogy ebben az esetben a szolidaritás csökken.

IRODALOM

- Andreoni J. (1988): Why free ride? *Journal of Public Economics*, 291–304.
- Axelrod, R. (1984): *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
- Axelrod R.–Dion, D. (1988): The Further Evolution of Cooperation. *Science*, 242: 1385–1390.
- Bicchieri, C. (1993): *Rationality and Coordination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blümel W.–Pethig R.–von dem Hagen, O. (1986): The theory of public goods a survey of recent issues. *Zeitschrift für gesammte Staatswissenschaft* 142, 241–309.
- Buchanan, J.M. (1992): *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Crawford, P.–Haller, H. (1990): Learning How to Cooperate: Optimal Play in Repeated Coordination Games. *Econometrica*, 58: 571–595.
- Cullis, J.–Jones, Ph. (2003): *Közpénzügyek és közösségi döntése.*, Budapest: Aula.
- Dawes, R.M. (1980): Social Dilemmas. *Ann. Rev. of Psychology*, 169–193.
- Dawes, R.M.–Messick, D.M. (2000): Social Dilemmas. *Int. J. of Psychology*, 111–116.
- Dixit, A.–Skeath, S. (1999): *Games of Strategy*. New York: W.W. Norton.
- Forgó F.–Szép J. (1977): *Bevezetés a játékelméletbe*. Budapest: KJK.
- Fudenberg, D.–Levine, D. (1998): *Theory of learning in games*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fudenberg, D.–Tirole, J. (1991): *Game Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hardin, G. (1968): The tragedy of the commons. *Science*, 162: 1243–1248.
- Hardin, G. (1971): The survival of nations and civilizations. *Science*, 172: 1297.
- Heckathorn, D.D. (1988): Collective Sanctions and the Creation of Prisoner's Dilemma Norms. *American Journal of Sociology*, 94(3): 535–562.
- Kollock, P. (1998): Social Dilemmas, *Ann. Rev. of Sociology*, 183–214.
- Komorita, S.S.–Parks, C.D. (1996): *Social Dilemmas*. Westview.
- Kuran, T. (1995): *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification*. Harvard University Press.
- Lichbach, M.I. (1996): *The Cooperator's Dilemma*. The Univ. of Michigan Press.
- Mészáros J. (2003): *Játékelmélet*. Budapest: Gondolat.
- Nash, J. (1951): Non cooperative games. *Annals of Mathematics*, 54: 286–95.
- Olson, M. (1965): *The Logic of collective Action*. Cambridge, Mass: Harvard University Press. [magyarul: *A kollektív cselekvés logikája*, Budapest: Osiris, 1997.]
- Ostrom, E. (1990): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. New York: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1994): *Rules, Games, and Common-Pool Resources*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Ostrom, E. (2000): Collective Action and the Evolution of Social Norms. *Journal of Economic Perspectives*, 13(4): 137–158.
- Ostrom, E.–Ahn, T.K.–Walker, J. (2001): Cooperation in PD Games: Fear, Greed, and History of Play. *Public Choice*, 106(1/2): 137–155.
- Selten, R. (1975): Reexamination of the perfectness concept for equilibria points in extensive games. *International Journal of Game Theory*, 4: 2555.
- Selten, R. (1990): Bounded Rationality. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 146(1): 649–658.
- Szidarovszky F.–Molnár S. (1977): *Bevezetés a játékelméletbe műszaki alkalmazásokkal*. Budapest: Műszaki Kiadó.
- Ullman-Margalit, E. (1977): *The Emergence of Norms*. Oxford: Oxford Univ. Press.

MÚHELY

ÖKOLÓGIA ÉS EGÉSZSÉGÜGY A környezet-egészségügyi gondolkodás kialakulása és a környezet-egészségügy állapota Magyarországon a második világháborúig

KISS László

Budapesti Kommunikációs Főiskola, Társadalom- és Közgazdaságtudományi Intézet
1148 Budapest, Nagy Lajos kir. útja 1-9.; e-mail: lkiss@bkf.hu

Összefoglaló: A 19–20. század fordulója után Magyarországon is egyre nagyobb hangsúly helyeződött az épített és a természetes környezet és az egészség kapcsolatára. A csatornázás, a vízellátás, a szemétkelés, stb. kérdéseivel egészségügyi szakemberek kezdtek foglalkozni, az infrastruktúra javítása részben egészségügyi kérdéssé alakult. A két világháború közötti időszak komoly fellendülést hozott ezen a téren; a legfontosabb fejlemény az állam fokozódó érdeklődése, az állami beavatkozás növekedése volt, amely egyfelől segítette a professzionális eljárások érvényesülését, másfelől pedig megfelelő anyagi háttérrel is biztosított a fejlesztésekhez.

Kulcsszavak: környezet-egészségügy, csatornázás, ivóvíz-ellátás, utak burkolata, fásítás, szemétkelés, lakás-egészségügy, iparegészségügy

A 19. század az egészségügy modernizálódásának időszaka. A beteg testének kezelésétől a külvilág felé forduló figyelem az orvoslás reformját hozta: ha a külvilág épített és természetes jellemzői hozzájárulnak a betegségek kialakulásához, illetve terjedéséhez, akkor azok megváltoztatásával hatás gyakorolható a betegségek alakulására. Az orvoslás fejlődését a technikai újdonságok is nagyban segítették: a mikroszkóp megjelenése és egyre gyakoribb és szakszerűbb használata a sejttan és a szövettan mellett a modern bakteriológia fejlődését is elősegítette. Az orvosi ismeretek bővülése, az orvosi felfogás átalakulása az általános egészségügy-fogalomra is óriási hatással volt. A környezet mint a megelőzés terepe, a higiéné megjelent az egészségügy kérdései között. Az 1878-as párizsi egészségügyi kiállítás nagy témacsoportjai mutatják az egészségügy új érdeklődési területeit – a témákon végigtekintve jól látható a városok, az ipari létesítmények, az ipari és városi népesség problémáinak kiemelt szerepe: csatornázás; ürülékkezelés; ivóvíz, vízsűrők; utcák burkolása és tisztítása; épülettervek és anyagok; fűtési és szellőzési berendezések; középületek (iskolák, kórházak, elmeinté-

zetek, börtönök, munkásházak, gyárak, bányák) egészségügyi szempontból; életmentés; temetkezés; tápszerek és italok egészségügye.¹

Tanulmányom a magyarországi környezet-egészségügy főbb területeinek alakulását követi végig a 19. század második felétől a második világháborúig, bemutatva, hogy Magyarország, mint egy, az industrializációban némileg megkésett ország milyen eszközökkel és milyen eredményességgel próbálta kiépíteni a modern egészségügyi kívánalmaknak megfelelő infrastruktúrát, milyen sikerrel vitte be a köztudatba az új „egészségügy-ökológiai” gondolkodás elemeit.

IVÓVIZEK ÉS CSATORNÁK MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a városok és községek ivóvízellátásának ügye csak a kiegyezést követően jelent meg az egészségpolitika kérdései között. 1867 előtt a vízellátási rendszer kiépítése néhány hegyi forrás vizének levezetésére korlátozódott. 1867-ben kezdett épülni Pest város központi vízvezetéke. A város lakossága addig szűrt Duna-vizet, illetve ásott kutakból származó vizet fogyasztott.² Fodor József mérései szerint az 1870-es években a fővárosi kutak vize szilárd szennyeződésből, szerves anyagból, salétromsavból a megengedhető értéknél jó tízszer többet tartalmazott.³ Az 1880-as években Győr, Besztercebánya és Pozsony magánvállalkozás keretében építtette ki vízvezeték-rendszerét. A szerződések értelmében az építést végző vállalkozók 50-60 évi koncessziót kaptak a városoktól a vezetékes ivóvíz szolgáltatására. A lakosság önkéntes alapon csatlakozott. A jó minőségű vezetékes víz hamar közkedvelt lett – Győr és Besztercebánya már néhány év után a beruházási összeg duplájáért megváltotta, és saját kezelésébe vette a vízművet és a vezetéket.⁴

Az 1890-es években nagy élnkülés tapasztalható: 1890-ben megkezdődtek a káposztásmegyeri nagy vízmű építési munkálatai, a vidéki városok közül Veszprém, Pécs, Sopron, Temesvár, Nagyvárad is elkezdte kiépíteni saját vízvezetékét. A Földművelésügyi Minisztériumban kultúrmérnöki hivatal létesült – itt véleményezték a vízművek, vízvezetékek, közkutak, csatornák építési terveit, ellenőrizték a megvalósítás menetét és az üzemben tartást.⁵ A vízvezeték-építési konjunktúrának az első világháború vetett véget. A munkálatok megálltak, a félkész létesítmények pusztulásnak indultak. A háborút követő évek gazdasági válsága nem kedvezett az építési beruházások ügyének. Újabb fellendülésre 1925 után került sor: a konszolidálódó gazdasági viszonyok között ismét mód nyílt hitelfelvételekre, a községek pénzügyi mozgástere kibővült. A húszas évek második felében Szekszárd, Kispest, Pesterzsébet, Esztergom, Gyöngyös és Eger is megkezdte vízvezeték-hálózatának kiépítését.⁶ Az első világháború utáni években jelent

1 Fodor 1879: 5–6.

2 Szarvasy Imre előadása in Gortvay–Parassin 1927: 335.

3 Zaitz 1937: 37.

4 Pirovits 1903: 15; Virágh Lajos főmérnök jelentése a pozsonyvárosi vízvezetékéről in A vízvezeték... 1887: 61–66.

5 Hahn 1960: 61.

6 Szarvasy Imre előadása in Gortvay–Parassin 1927: 335.

meg a klórral való sterilizálási eljárás – az Amerikában kidolgozott módszer azonban Magyarországon csak mérsékelt sikert és támogatást könyvelhetett el.⁷

A vízvezetékek kiépítése során az építők többféle vízszervezési lehetőséget használtak ki. Szolnok 1905 körül épült vízművében Tisza-vizet szűrtek és tisztítottak. A felszíni vizekkel való ellátás természetesen a folyók, illetve tavak mentén fekvő települések számára kínált reális alternatívát. A folyó menti falvakon és városokon kívül néhány Balaton-parti üdülő-település is a vízszervezés e módját választotta. A hegyvidéki területeken a forrásvíz felhasználása volt a leggyakoribb. A legnagyobb forrásvízre alapozott vízvezeték Pécsnek, Miskolcnak, Pápának és Veszprémnek volt. A forrásvíz felhasználása az olcsó eljárások közé tartozott – hátránya a könnyű elszennyeződés és a vízmennyiség ingadozása volt. A forrásvíz fogyasztása Magyarországon az első világháború után – a nagy hegyvidékek elcsatolása miatt – veszített jelentőségéből.⁸

Az ivóvízszervezés leggyakoribb módja a talajvíz szűrése és tisztítása volt. Talajvizet szolgáltatott az ásott aknás kutak, a mélyfúrású kutak, és több vízvezeték is erre a vízszervezési módra épült. A talajvízzel való vízellátás nagy veszélye a könnyű fertőződésekben rejlett. A talajvizet könnyen elszennyezheték a különböző felszíni létesítmények – árnyékszék, szennyvízkifolyó, trágyadomb, ipari létesítmény –, a beszivárgó csapadékvíz, a közeli folyóvíz. Folyók és tavak közelében fekvő települések talajvíze általában fogyasztásra alkalmatlan volt. Az ország lakosságának túlnyomó többsége talajvízből nyerte ivóvizét – a Dunántúlon és a Duna-Tisza-közén az aknás kutak, a Tiszántúlon a mélyfúrású kutak terjedtek el.

1911-ben belügyminiszteri rendelet a községeket tette felelőssé a lakosság vízellátásáért. A törvényhatóságok kötelezheték a községeket kútlétesítésre, a községek pedig a szabályozás értelmében anyagi támogatást és műszaki segítséget igényelhettek a munkálatokhoz.⁹ A kútlétesítésre juttatott összegek 1925 után jelentősen megemelkedtek. A kormány az évi beruházási keretből az 1926–27-es költségvetési évben 160, 1927–28-ban 150, 1928–29-ben pedig 500 ezer pengőt fordított a községek vízszervezésének támogatására – a négy év alatt 90 község kapott 1000–8000 P segélyt kútfúrásra, illetve 10–30 ezer P segélyt vízvezeték-építésre.¹⁰

A trianoni országterület lakosságának 20%-át vízművek, 2%-át helyi vízvezetékek látták el, 78%-a pedig kútvizet fogyasztott.¹¹ A kútlétesítés menetének megváltozása, az egészségügyi előírások szigorúbbá válása az Országos Közegészségügyi Intézet vízvizsgáló munkálatainak megkezdését követően vált elkerülhetetlenné. Az Intézet 1929-ben kapott állami megbízást a falusi ivóvízhelyzet feltárására.¹² A gödöllői mintajárás egészségügyi személyzetének egyik első teendője közé tartozott a községi ku-

7 Szarvasy Imre előadása in Gortvay–Parassin 1927: 337; Gortvay 1926.

8 Szarvasy Imre előadása in Gortvay–Parassin 1927: 336.

9 Melly–Zuckermann 1931: 64–66. A falvakban létesített közutak egészségügyi szempontból meglehetősen kedvezőtlen hatásúnak bizonyultak. Bár 1921-ben elrendelték, hogy minden közutat fedéllel kell ellátni, a nem megfelelő szerkezet, az építési fogyatékoságok a kutak könnyű elszennyeződéséhez vezettek. Az egészségügyileg megfelelő kutak létesítésében az egészségügyi hatóságon kívül a szakmérnökökre is nagy szerep hárult.

10 Dréhr 1929: 14.

11 Jendrassik 1942: 738.

tak állapotának felmérése. A vizsgálatok után a kutak 80%-ának vizét minősítették ivásra alkalmatlannak.¹³ Nógrád-Hont megye 642 közkútjából 104 vize volt jó, 192-é javítható, 60-é fogyasztásra nem alkalmas.¹⁴ Az OKI 1929 és 1938 között összesen 29073 falusi kút (ebből 12226 közkút) vizét vizsgálta meg, és mindössze 30%-ukét találta fogyasztásra alkalmasnak.¹⁵ Az ország nyugati részében, Sopron megyében a vizsgálatok 11 község vizét találták fertőzöttnek és fogyasztásra alkalmatlannak. A községekben a rendkívül magas talajvíz ellenére egyáltalán nem voltak mélyfúrású kutak, a vizet mindenhol a talajból fertőzött felszíni kutakból nyerték.¹⁶

Az OKI hivatalos megállapítása szerint egy falu lakosságát akkor lehetett „kútvízzel jól ellátottnak” nevezni, ha ezer lakosonként legalább egy közkút állt rendelkezésre, és az egyik háztól sem volt távolabb 500 méternél.¹⁷ Az 1941-es népszámlálási adatok szerint csak az összes vidéki lakóház 4,9%-ánál kellett a vizet 500 méteren túlról beszerezni, 100 métertől 500 méterig terjedő távolságban volt ellenben a víznyerőhely a házak 17,2%-ától.¹⁸ A községi vízellátás legfőbb problémája a vízvezeték hiánya volt, ennek kiépítése 1938-ban hozzávetőleges számítások szerint több százmillió pengőbe került volna.¹⁹ „Ma nem gondolhatunk arra, hogy falusi lakosságunkból kb. 5 millió ember ivóvízszükségletét vízvezetékéből láthassuk el, mint egyedüli megoldás a kutak útján való vízellátás marad.”²⁰ – jelentette ki Johan Béla, az OKI igazgatója.

1928 után szigorú feltételekhez kötötték a közkutak létesítését, minden esetben megelőző tisztiorvosi és vízügyi mérnöki szemlét rendeltek el.²¹ 1942-ben jelent meg az első magyar vízszabvány, amely szigorú előírásokat hozott az ivóvíz fogyaszthatóságával kapcsolatban – megszabta a kiszűrt üledék, a baktériumok és a szervesanyagok cm³-enkénti maximumát.²²

Mivel a megvizsgált és rossz minőségűnek talált kutak jelentős része a világháború utáni program keretében létesült, a kormány a tárcahitelből egyre nagyobb részt jutta-

12 Az Országos Közegészségügyi Intézet munkájára és az általános egészségügyi prevenció magyarországi történetére vonatkozóan ld. Kiss 2004.

13 Stoll 1930: 738.

14 Kovách 1933: 755. Nem kapott jobb eredményeket Somogyban Nádújfalvy József és Baranyában Vidákovich Lajos sem (Nádújfalvy 1939: 29; Vidákovich 1930: 1261).

15 Johan Béla még hozzáteszi, hogy a nemzetközi standardnál enyhébb megítélést alkalmaztak, ellenkező esetben ugyanis csak kb. 15%-ot lehetett volna elfogadni (Johan 1938: 448).

16 Soproni 1940: 208.

17 Johan 1938: 449.

18 KSH 1982: 15.

19 Johan 1938: 447.

20 Johan 1939: 171.

21 Az ügymenet első lépéseként a község kérvényt küldött az OKI Vízügyi Osztályának. A Vízügyi Osztály az előzetes tájékozódás után helyszíni szemlét végzett, amelyen az OKI mérnöke, az OKI higiénikusa, az illetékes tisztiorvos, a községi orvos, a községi jegyző és a bíró vett részt. A helyszíni szemle során kijelölték a kút leendő helyét. A munkálatokat ekkor az OKI Mérnöki Osztálya vette át, elkészítette a terveket, és megvalósítás végett kiadta az OKI-val szerződött mintegy 30 vállalkozó valamelyikének (Johan 1939: 176).

22 Dabis 1948: 2–4.

tott az OKI-nak. 1936-tól a teljes ivóvízszervezési hitelösszeget az OKI számára folyósították. 1936-ig az OKI évi 15-20 kutat létesített; 1936-ban ez a szám 159-re, 1937-ben pedig már 256-ra nőtt. 1938-ban a mérnökök bevonulása miatt visszaesett a kútlétesítés volumene, 1940-re az OKI által létrehozott kutak száma ezzel együtt is meghaladta az 1200-at.²³

A települések rendszeres csatornázásának kérdése Magyarországon szintén a 19. század végének új fejleménye. A városok és a községek addig legfeljebb az esővíz elvezetésére szolgáló árokrendszert építették ki, a szennyvízelvezetés, a szennyvíztisztítás rendszereinek létrehozása nem merült fel a települések feladatai között. A 19. század utolsó évtizedében indult meg a főváros és néhány vidéki város csatornázási tervének megvalósítása. Temesvár önkormányzata 1895-ben, Kolozsváré 1899-ben fogadta el a csatornázási terveket.²⁴ Az 1870-es évektől kiépülő szegedi csatornahálózat használatának egységes szabályozására is 1895-ben került sor. A város a közterületeken épített csatornákat köztulajdonként kezelte, fenntartását magára vállalta, az egyes házak bekötését azonban a háztulajdonosok feladatává tette. Marosvásárhely, Székesfehérvár később, a 20. század első évtizedében építette ki szennyvízcsatorna-hálózatát.²⁵ A főváros a 19. század második felében körülbelül 210 km hosszú, zömmel csapadékvíz elvezetésére alkalmas csatornahálózattal rendelkezett. Pesten 1891-ben kezdődött a főgyűjtőcsatorna építése, a mintegy 270 km hosszú hálózat kiépítése 15 évet vett igénybe.²⁶ Ezzel párhuzamosan folyt a budai oldal veszélyes és a korábbiakban több tragédiát is okozó vízlevezető árokrendszerének beboltozása, megerősítése.²⁷ A szennyvíztisztítás elhanyagolt volt: a szennyvíz egy derítőberendezéssel felszerelt kiömlőnyílást kivéve az összes többi kiömlőn előzetes tisztítás nélkül jutott a Dunába.

Az első világháború után a magyarországi városok közül 9 rendelkezett csatornázással, és 2 szennyvíztisztító-telep működött az országban. A szennyvíztisztítás felügyelete az Állami Halélettani és Szennyvíztisztító Kísérleti Állomás feladatköre volt. Rendeletekben szabályozták ugyan a szennyvíz elvezetését, az erélytelen felügyelet miatt azonban ezek betartása gyakran fel sem merült az egyes településeken. A városoknál is rosszabb volt a községek helyzete – itt anyagi erőforrás hiányában még rendszeres esővíz-levezető árokrendszer építésére sem nagyon lehetett gondolni.²⁸

A vízvezeték- és csatornarendszer kiépítése az 1920-as évek második felében vett lendületet. Egy 1933 tavaszán végzett felmérés szerint 19 város rendelkezett vízvezetékkel és 36 településen volt különböző mértékben kiépített csatornahálózat. Szennyvíztisztítást 10 város szennyvizén végeztek.²⁹ Budapest csatornahálózata is jelentősen

23 Jendrassik 1942: 739. Az összes kutat nem tudták összeírni, de becslések szerint az 1930-as évek végén mintegy 600 ezer kút volt az országban, ebből 25 ezer közkút, illetve nagyobb számú ember által használt kút (Johan 1939: 172).

24 Orbán 1899; Kolozsvár szab... 1899.

25 Forbáth 1913: 19–20; Forbáth 1914: 11.

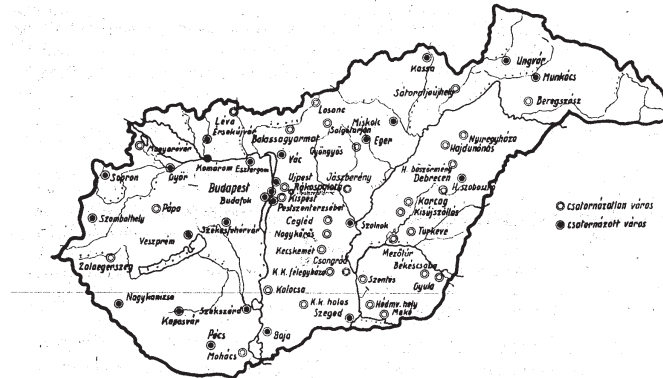
26 Zaitz 1937: 55–57.

27 Zaitz 1937: 62–64.

28 Szarvasy Imre előadása in Gortvay–Parassin 1927: 338–339.

29 Linhardt 1934: 5–6.

bővült, a harmincas évek közepére elérte a 700 km-t, a város szennyvizének tisztítását pedig három nagy szennyvíztisztító telep (az óbudai, a kelenföldi és az angyalföldi) végezte.³⁰ A negyvenes évek elején a fővárosi házak 74%-a volt csatornázott, lakóik a teljes lakónépesség 83%-át tették ki.³¹

1. ábra Magyarország városainak csatornázottsága 1939–40 fordulóján

Forrás: Lesenyei 1940: 4.

A főváros tehát csatornázottság szempontjából kielégítő helyzetben volt, ugyanez azonban nem volt elmondható a vidékről. A községek csatornázása a negyvenes évekig megoldatlan maradt, és a vidéki városok csatornahálózata is messze alulmúlta a fővárosi állapotokat. 1942-ben a törvényhatósági jogú városok lakosságának fele, a megyei városok lakóinak 16%-a élt csatornázott lakásban. A községek közül csak néhány Balaton-menti üdülőtelep (Balatonfüred, Balatonkenese, Hévízszentandrás, Siófok) rendelkezett csatornázással.³² A csatornázatlan települések szennyvíz- és ürülékkezelése a közegészségügy megoldatlan problémája maradt. Bár egy 1933-ban kelt belügyminiszteri rendelet már előírta, hogy minden ház udvarán kötelező mellék-helyiséget létesíteni, a hatékony ellenőrzés hiánya miatt a lakások 7,2%-a – külterületi lakások, cselédházak – még 1941-ben is árnyékszék nélküli volt.³³

30 Zaitz 1937: 82–108. Ezzel Budapesten egy főre 0,75 m csatorna jutott. Az európai nagyvárosok közül London (0,83), Berlin (1,18), Zürich (1,32), Köln (0,92) és Amszterdam (0,91) jobb, Milánó (0,75) és Hamburg (0,71) közel azonos, Bécs (0,53), Róma (0,58), Koppenhága (0,59) és Brüsszel (0,61) viszont rosszabb helyzetben volt (Zaitz 1937: 66–67).

31 Szabó 1943: 177.

32 Lesenyei 1940: 40–47.

33 KSH 1982: 14. Nemcsak a tanyák és cselédlakások, de még a falusi iskolák ellátottsága is komoly kívánnivalókat hagyott maga után. „A pöcegödörök sok helyen a fölējük épített árnyékszékek nem földik teljesen... Az ürülékek végleges eltávolítása különbözőképpen történik. Kiviszik a földekre, kertekbe, vagy mindent a gödörben hagynak és leföldelik, vagy az udvaron új gödröt ásnak és ebbe viszik át az állandó gödör tartalmát. Ez utóbbi módszert gyakorolják a valkói iskolában is. Az egymás után következő éveket az iskola udvarán levő csekély talajemelkedések jelzik.” (Gaál–Stoll 1926: 1364)

KÖZTISZTASÁG, LEVEGŐ ÉS A KÖZTERÜLETEK EGÉSZSÉGÜGYE

A szervezett szemétkelés és a szervezett köztisztaság iránti igény a településtípusok jellegéből adódóan elsősorban a városok problémájaként jelentkezett. Mind a nagyobb népességtömörülés, mind a városi tevékenységek, mind a városok épített környezete itt tette szükségessé a szemétnak a háztól, üzemtől, egyéb intézménytől történő elszállítását, speciális kezelését. A legtöbb szemét értelemszerűen az ország legnagyobb városában, Pesten termelődött. A pesti szemét már a 19. század első felében oly mértékben felhalmozódott, hogy egyes foghíjtelkeken, illetve a Duna mentén áldatlan állapotok alakultak ki. A Dunába szórt szemét feltorlódása a tavaszi időszakokban már-már árvízzel fenyegette a várost. 1830-ban új szemétkerakó helyeket jelöltek ki, az addig önkényesen használt területeken büntetés terhe mellett megtiltották a szemét elhelyezését. 1840-től vállalkozókat bízták meg a szemétszállítással, a szemetet lovas kocsikon szállították a város területén kijelölt lerakóhelyekre.³⁴ 1867-ben szabályozták a házi szemét elszállításának gyakoriságát, a trágyakezelést, a szennyvízcsatornák tisztítását. A szemétszállítás költségeinek fedezésére bevezették a „házbérkrajcárt” – minden bevallott házbérforint után 2 krajcár közzadót kellett fizetni, ebből 1 krajcárt a szemétszállításra fordítottak.³⁵ A század végére egyre többen szorgalmazták, hogy a város szemetét a város határán kívül kialakított telepen helyezték el.

A főváros 1879-ben életbe léptetett, és egészen 1939-ig érvényben maradt köztisztasági szabályrendelete leszögezte: „A ház külső részeinek, valamint a ház előtti járdának tisztántartása a háztulajdonost, vagy ennek helyettesét illeti. Ez köteles a ház udvarát, lépcsőit és folyosóit naponként tisztán felsöpörtetni, a házi söpredéknek a házlakók általi kihordatását ellenőrizni, a csatorna és árnyékszékek fertőtlenítését ... eszközölni.” A rendelet szigorúan tiltotta a szemét utcára dobálását, az utcán történő felhalmozását, valamint – urbanizációs fejleményként – állatoknak közterületeken történő levágását.³⁶

1893-ban a főváros szerződést kötött ifj. Cséry József vállalkozóval, aki embereivel egy, a főváros határán kívül kialakított szemételepre szállította a fővárosi szemetet.³⁷ A szemételepet guberálók serege lepte el. Felmerülhet a kérdés, miből is tevődött össze a századforduló éveiben a főváros szemete. Erre a guberálók tevékenységéből kaphatunk választ – egyesek kokszolódott szén, mások fémhulladék, illetve kenyér és más szerves hulladék után kutattak. A szemétben talált kokszot jó áron értékesítették, a kenyérré és más szerves hulladéokra pedig a szomszédos területek kisállattartói számítottak, sőt, egy kétezres sertéshizlalda is települt a szeméthegy oldalába. Cséry már 1893-ban szabadalmat jegyeztetett be komposztgyár felállítására a telepen. Néhány év alatt a komposztgyár több vidéki képviselőt szervezett, komposztgyártási eljárását amerikai, orosz, angol cégek képviselői tanulmányozták.³⁸ 1906-ban a főváros megváltotta a Cséry-féle gyárat, és házi kezelésbe vette a szemétfeldolgozást. A

34 75 éves... 1970: 13–16.

35 Dortsák–Kutas–Szénich 1987: 47.

36 Budapest... 1879.

37 75 éves... 1970: 21–22.

38 Jócsik 1977: 290–295.

vasúti szállítás 1911-ig még Cséry kezében maradt, ekkor szerződést bontottak vele. A komposztgyár gépeit leszerelték, a telepet felszámolták. 1918-tól már Pestszentimrére vitték a szemetet, a kiépített szárnyvasút, a „szemétvasút”, egészen 1939-ig üzemben maradt.³⁹

A vidéki városok szemétkezeléséről kevesebbet tudunk. A szemétszállítást szinte minden város vállalkozók kezébe adta, a szemétkezelés pedig a városok határában kialakított szemételepeken folyt. Anglia már az 1870-es években, Németország az 1890-es években üzembe helyezte az első szemétegetőket, Magyarországon azonban nem nyert teret az eljárás. A századfordulón Miskolcon és Fiumében működött szemétegető telep, ezek hatásfoka azonban kicsi volt, inkább csak kísérleti telepnek számítottak. A városi szemétkezelés egyetlen módja – egészen a második világháborúig – a szemételepeken való összegyűjtés és tárolás maradt.⁴⁰

A por, mint az egészséget veszélyeztető környezeti tényező a városok és a községek számára egyaránt komoly problémát jelentett. A városok számára azonban viszonylag könnyebben nyílt lehetőség közútjaik tisztán tartására: több burkolt úttal, és több anyagi erőforrással rendelkeztek, könnyebb volt megszervezniük az utcák takarítását és pormentesítését. Budapest utcáinak söprését a 19. század közepéig rabok végezték, az 1850-es évektől ez a tevékenység is vállalkozói kézbe ment át. A főváros 1879-es köztisztasági szabályrendelete a házak előtti járdák tisztítását a háztulajdonos feladatává tette, tiltotta az utcai szemetelést, a szemét utcára öntését, építési és más nagy mennyiségű hulladék közterületen történő felhalmozását.⁴¹ A 19. század végén az utcaseprést napszámosokkal végeztették.

1895-ben létrejött a Fővárosi Köztisztasági Hivatal, ezzel a főváros házi kezelésbe vette a közterek tisztítását – a központosítás jegyében 1929-től az utcaseprés mellett a szemétkezeléssel is ez az intézmény foglalkozott.⁴² Az utakat az utcaseprők nappal tisztították, az összegyűjtött utcai és házi szemetet pedig éjszaka szállították el. Az aszfalt utakat nyáron havonta locsolták, a makadámutakat rendszeresen olajozták.⁴³ A főváros köztisztaságügye gyorsan fejlődött, rohamosan folyt a gépesítés, javultak a tisztítás és a szemétszállítás technikai feltételei.⁴⁴

A vidéki városok, és különösen a községek köztisztasága nem fejlődött ilyen dinamikusán. A por a vidék alapvető jellemzője – mondhatni ismertetőjegye – maradt. A porképződésért elsősorban az utcai közlekedés volt a felelős – a gépjárművek számának emelkedése, a növekvő forgalom által felvert por kezelése megoldhatatlan feladat elé állította a vidéki településeket. Az utak pormentesítésében is Anglia járt az élen. Az 1860-as években az addigi makadámút helyett áttértek a beton, a bitumen és az aszfalt alkalmazására – a példát hamarosan követte Németország, Olaszország és az Egyesült Államok is. Magyarország némileg megkésettlen reagált: az első betonnal és bitumen-

39 Dortsák–Kutas–Szénich 1987: 82–83.

40 Kőszeghy 1912: 17; Dortsák–Kutas–Szénich 1987: 106.

41 *Budapest...* 1879.

42 *75 éves...* 1970: 19–21.

43 Dortsák–Kutas–Szénich 1987: 119–121. A makadámút hengereléssel tömörített zúzott kőrétegekből áll, melyhez tömörítő- illetve kötőanyagként kezdetben vízzel bemosott apró folyamkavicsot, később bitument vagy kátrányt használnak.

44 Dortsák–Kutas–Szénich 1987: 139.

nel borított próbaútszakaszokat (Pestszentlőrincen, Gödöllőn és Óbudán) csak a 20. század első éveiben építették meg. Az első világháború után végzett felmérés szerint Magyarország 453 községének 780 km hosszú útján elkerülhetetlenné vált a pormentesítés.⁴⁵ A vidéki utak többsége nem rendelkezett szilárd burkolattal, ráadásul a községek anyagi eszközeinek szűkössége miatt még a legegyszerűbb, ráadásul a porképződés szempontjából tökéletlen makadám utak létesítése is komoly megterhelést jelentett; a burkolatlan utak pormentesítése lehetetlen volt.⁴⁶ Az 1930-as évektől kezdve a magyarországi utak állapota lényegesen javult. A nagyarányú burkolási munkák eredményeként rohamosan csökkent a földutak aránya, igaz, helyüket többnyire makadám-burkolattal ellátott közutak vették át.

1. táblázat A magyarországi utak burkolat szerint

	1920		1937		1940	
	km	%	km	%	km	%
Pormentes út (kő, keramit, beton, aszfalt)	1 080	4	3 108	10	3 005	11
Makadámút	15 426	56	20 887	69	22 913	82
Földút	11 052	40	6 538	21	2 125	7

Forrás: Vásárhelyi 1964: 83.

A pormentesítés másik lehetséges módja a fásítás volt. Az erdők telepítése főleg a szél által felkavart és szállított por ellen jelenthetett megoldást – ezáltal elsősorban az Alföld településeinek pormentesítésére tűnt megfelelő megoldásnak. Kaán Károly erdőmérnök, földművelésügyi helyettes államtitkár kezdeményezésére 1923-ban törvény született az alföldi erdők telepítéséről.⁴⁷ A pénzügyi fedezet elégtelensége miatt az tervezetnek csak töredékét valósították meg, az 1937 végéig telepített 41 ezer katasztrális hold erdő és 26 ezer km fasor mégis nagyban hozzájárult a terület levegőjének javításához és képének átformálásához.⁴⁸

A belügyminiszter 1918-ban ugyan rendeletet hozott a köztisztaságról, melyben előírta, hogy „az árnyékszék, szemét, és trágyadombok oly módon legyenek gondozva, hogy tartalmuk a levegőt ne szennyezze”, az előírások betartatása azonban a gyakorlatban lehetetlennek bizonyult. A falusi udvarok gyakorta egészen egyszerűen nem voltak elég nagyok ahhoz, hogy rajtuk a különböző veszélyes építmények és létesítmények biztonságos helyen elhelyezhetők legyenek.⁴⁹

A levegő szennyezettségére vonatkozó országos adatokkal nem rendelkezünk; levegővizsgálatokat az 1930-as évektől kezdve Budapest levegőjén végzett a Székesfővárosi Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézet valamint az Országos

45 A mérnökök szerint a nagyobb, forgalmasabb utakat évi három-négy alkalommal, a kisebbeket évente egyszer kell olajozni a por lekötéséhez. Forster Gyula előadása in Gortvay–Parassin 1927: 344–347.

46 Dorner–Nagy 1922: 9.

47 Franklin Társulat 1924: 156–161.

48 Oroszi 1988: 61–62.

49 Kiss 1938: 420.

Közegészségügyi Intézet.⁵⁰ A legsúlyosabb szennyeződési forrást a gyárak jelentették – nem volt központilag szabályozva a környezetvédelmi feltételrendszer, nem volt kötelező a füstszűrő berendezések alkalmazása. Súlyosan szennyezték a levegőt a gőzgépek, a vasutak is. Bécs már az első világháború után villamosította a városba befutó vasútvonalakat, Budapesten ilyenre nem került sor.⁵¹ Budapest levegőjének nem kedveztek a rossz helyre, az uralkodó szélirány figyelembe vétele nélkül telepített gyárak sem; ezek sűrű füstöt engedtek a főváros belső területei fölé. A levegő a Duna-parton és a Margit-sziget környékén még nyáron is több kormot tartalmazott, mint más városokban a fűtési idény alatt.⁵²

Az európai nagyvárosok közül Berlin, Párizs légminősége jobb volt Budapesténél, Prágáé, Londoné közel azonos, néhány angliai városé, például Manchesteré viszont lényegesen rosszabb.⁵³ A harmincas években végzett mérések szerint fűtési idényben a budapesti levegő átlagos szén-monoxid és kén-dioxid tartalma ugyan alatta maradt a toxikus határértéknek, a szén-dioxid tartalom azonban elérte, sőt egy-két erősen szennyezett területen jócskán meg is haladta azt. A szennyeződés emelkedését a fűtési időszak elején, október és november hónapokban regisztrálták, és az értékek csak április végén indultak javulásnak.⁵⁴

A LAKÁSOK EGÉSZSÉGÜGYE

A magyarországi építésügyi szabályozást a törvényhozás 1876-ban a vármegyék hatáskörébe utalta. Az 1876:XIV. törvénycikk szerint: „Lakóházak építésénél a közegészségügyi feltételek figyelembe veendők. Az építészeti szabályokat új építkezéseket illetőleg, tekintettel a helyi viszonyokra s a közegészségügyi szempontokra, szabályrendelet útján az egészségügyi bizottmánynak a meghallgatásával a törvényhatóság állapítja meg. Újonnan épült vagy átalakított helyiségek lakhatása városokban csak kielégítő egészségrendőri szemle után engedhető meg.”⁵⁵ A vármegyei építési szabályrendeletek többek között rögzítették a szobák és az építési telek nagyságát, az ablakok méreteit, a falak és a szobafenék anyagát, az árnyékszékre, a kútra, a trágyagödörre vonatkozó előírásokat.⁵⁶ Megalkotásukkor a bennük foglalt követelmények érvényre juttatására 10 éves végrehajtási időt szabtak meg; az első világháború azonban csaknem mindenhol megrekesztette a megvalósítást.

„A lakás elsődleges életszükséglet lévén, elsősorban az a kérdés: megvan-e s csak másodsorban jöhet a minőségi kérdés tekintetbe.” – állapította meg az 1926-os közegészségügyi értekezlet egyik előadója.⁵⁷ Ezzel a ténnyel a vármegyék is tisztában vol-

50 Dabis 1948: 7–8.

51 Bozóky Dezső hozzászólása in Gortvay–Parassin 1927: 347–348.

52 Waldbauer 1938: 9.

53 Scheff-Dabis 1932: 32–34.

54 Scheff-Dabis 1932: 19–28; Waldbauer 1938: 4.

55 Franklin 1896: 365.

56 Kovacsics 1927a: 498.

57 K. Császár Elemér előadása in Gortvay–Parassin 1927: 363.

tak, tehát a szabályrendeletek megalkotásánál kettős szempont vezérelte őket: egyfelől egészségügyi szempontból elfogadható, másfelől megfizethető lakások építésének támogatása. A szabályrendeleteket 1876 után a viszonyok változásával többször módosították, hogy a legszegényebb embereknek is lehetővé tegyék az építkezést.⁵⁸ Az egészségügyi és az anyagi szempont gyakran nehezen volt összeegyeztethető. Az ebből következően ellentmondásos szabályrendeletek betartatása aztán gyakorlatban megoldhatatlan nehézségekbe ütközött. Az első világháború utáni években az építésügy rendezése a legtöbb vármegyében lekerült a napirendről. Az 1927-ben érvényben lévő szabályrendeletek közül 19 még az első világháború előtt született.⁵⁹

A lakások egészségügyének egyik alapproblémája a zsúfoltság kérdése. A lakások túlzásfoltossága mind a falvakban, mind a városokban kiemelt egészségügyi és szociális problémaként jelentkezett. Bár a 19. század második felében az egy lakásra, illetve egy szobára jutó lakók száma országos szinten is csökkenésnek indult, az állapotok még messze voltak a kielégítőtől. Budapesten 1880-ban egy lakásra átlagosan 4,78, egy szobára 2,51 lakos, 1920-ban egy lakásra 4,15, egy szobára 2,33 lakos jutott.⁶⁰ Az európai lakásstatisztikai irodalomban elfogadott mérce szerint a lakásokat lakóhelyiségenként 5 vagy több lakó esetében túlzásfoltoknak tekintették. Budapesten eszerint 1881-ben az összlakosság 31,9%-a, 1891-ben 31,6%-a, 1901-ben pedig 36,3%-a zsúfolt lakásban lakott.⁶¹ A lakáshelyzet századforduló utáni javulása, a lakásonkénti lakószám csökkenése a városokban sok esetben csak látszólagos volt. A javulás csak a középső és felső társadalmi rétegeket érintette, az alsó rétegek, mindenekelőtt a munkásság lakáskörülményei továbbra is rosszak voltak. Nőtt az üres lakások száma, a lakosság jelentős része nem lakáscélú helyiségekben vagy rossz minőségű, nedves, sötét alagsori és pincelakásokban lakott.⁶² Az 1920-as években Budapesten az összlakosság 10%-a albérlő vagy ágyrajáró volt, a munkásság 35–40%-a ötöd- vagy többbedmagával lakott egyszobás lakásban.⁶³

Túlzásfoltak voltak a falusi lakások is. A legrosszabb helyzetben az uradalmi és az egyéb cselédek voltak. A cselédházakra vonatkozó építési és más előírásokat a 63.107/1906 BM rendelet és a gazda és a cseléd közti jogviszonyt szabályozó 1907:XLV. törvény rögzítette.⁶⁴ Utóbbi értelmében a gazda köteles volt a cselédet a

58 Barla-Szabó 1927: 570.

59 Kovacsics 1927a: 499–508.

60 A törvényhatósági jogú városokban az átlagos lakásonkénti laksűrűség 4,12 volt, szobánként átlag 2,5 fő lakott együtt. A legjobb laksűrűségű rendezett tanácsú városok Karcag, Mohács, Szekszárd, Szentes, Cegléd, Túrkeve és Kisújszállás voltak lakásonkénti 3,7 fő alatti, szobánkénti 2,9 alatti lakóval, a legkedvezőtlenebb laksűrűségűek közé Szolnok, Nyíregyháza, Szombathely, Zalaegerszeg, Jászberény, Salgótarján, Csongrád, Hajdúhadház és Kiskunfélegyháza tartozott, lakásonként 4,5, szobánként 3,1 feletti lakószámmal. K. Császár Elemér előadása in Gortvay–Parassin 1927: 365–368.

61 Ferenczi 1906: 16.

62 1925-ben Budapesten 650 nem lakáscélú lakást (vagon, bódé, barlang, lakókocsi, stb.) írtak össze, a lakosság 4%-e pincében, 5%-e alagsori lakásban lakott. (K. Császár Elemér előadása in Gortvay–Parassin 1927: 369–370.) 1927-ben Szeged belterületi lakosságának 12%-a (mintegy 10700 fő) lakott nedves alagsori és pincelakásban (Jung 1927: 10).

63 K. Császár Elemér előadása in Gortvay–Parassin 1927: 362–370. 1923-ban egy 400 főre kiterjedő munkásvizsgálat megkérdezettjei közül egyedül lakott egy szobában 45 fő, két fős szobában lakott 64, három fősben 82, négy fősben 51, öt fősben 31, ennél is zsúfoltabb helyiségben 50 munkás. A szobák közül sötét és nedves volt 72, száraz de sötét 50, ablak nélküli 3, pincehelyiség 6 (Práger – Tamássy é.n. 22).

„közegészségügy követelményeinek megfelelően” elhelyezni, nős vagy családos gazdasági cselédek esetében külön szobáról, kamráról gondoskodni.⁶⁵ A törvény tíz évet adott a megvalósításra, ez azonban kevésnek bizonyult. Fejér megyei adatok szerint a cselédgyermekek 30,8%-a 2–4, 69,2%-a még a harmincas évek közepén is 5–14 fővel lakott egy lakásban.⁶⁶ Németh Andor megfigyelése szerint a Győr környéki mezőgazdasági munkások lakásaiban szobánként sokszor 8–10 ember aludt. Általában 2–3 emberre jutott egy ágy, de gyakran ennél is rosszabbak voltak az arányok.⁶⁷

A zsúfoltság egészségügyi szempontból a fertőződés veszélye, a betegségek gyors terjedése miatt jelenthetett komoly problémát. A téma azonban egy szélesebb diskurzusnak is részét képezte. „A túlzásúfoltság – kívülről szemlélve – elviselhetetlen létmód, kivált abban a korban, amikor a privatizálódás, a magánélet terének szigorú megkülönböztetése a nyilvános lét társadalmi terétől fokozott követelmény és széles társadalmi körök belső szükségletévé lesz.” – állapítja meg Gyáni Gábor.⁶⁸ Csakugyan: akár a falusi, akár a városi munkáslakások szociális és egészségügyi körülményeit bemutató középosztályi szerzők (szociális tanácsadók, orvosok, publicisták, szociográfusok) a mély döbbenet és az irtózás hangján írnak a nép lakásviszonyairól, az elviselhetetlen lakótömegekről, az „eltűnő” erkölcsiségről, a zajról és a piszokról. Nyilvánvaló, hogy a téma – a lakáskérdés, lakás-egészségügy – túlexponáltságában a középosztályi szemlélet által áthatott szerzők normativitása is benne rejlik, ezért az utólagos elemzés és értékelés során ezt a dimenziót is figyelembe kell vennünk, különben akaratlanul magunk is a normatív szemlélet csapdájába eshetünk.⁶⁹

A lakás-egészségügy másik, főleg a falusi lakásokat érintő kérdése a házak építőanyagára vonatkozott. A legtöbb szerző egyértelműen „lakásbetegségként” kezelte a tuberkulózist, terjedéséért a zsúfoltságból következő fertőzésveszély mellett a háziport, a nedves, szigetelés nélküli falakat, a kicsi ablakokat és a szellőztetés hiányát okolták.⁷⁰ A házak falazatán és egyéb építési jellemzőin túl a belső térhasználat és a la-

64 A belügyminiszteri rendelet a zsúfoltság kritériumát a következőképpen határozta meg. „Zsúfoltnak vehető az a lakhelyiség, amely nem oly úrtartalmú, hogy egy felnőtt lakó számára 10 ml légtér és 4 m² felület jusson.” Perneszy–Kovács é. n.: 458–459.

65 Franklin Társulat 1908: 464–465.

66 Heller 1937: 62–63.

67 Németh 1937: 148–150.

68 Gyáni 1992: 104.

69 Ezt a hibát követi el például egyébként alapos munkájában Gunst Péter is (Gunst 1987, különösen 93–115).

70 Például Kovacsics 1917; Gaál–Stoll 1926; Kovacsics 1927b; Váradi 1928. „A lakás áll konyhából, mely azonban sosem szolgálja ezt a célt; belőle nyílik jobbról és balról egy-egy szoba. Az 'első ház' rendszeren fapadlós, két ablakú, tágas, a hátsó egy ablakú, földes és szűk szoba. Az elsőben játszódik le a keresztelő, a menyegző és a halotti tor: ez a 'tisztas szoba'. A hátsóban zsúfolódik össze az egész család télen-nyáron, kettesével-hármasával egy-egy ágyban. Itt folyik a főzés is, embernek, állatnak, úgy, hogy télen a falak csepegnek a párából. A serdülő fiú alvó helye az istálló, és talán paradoxonnak hangzik: ez is egyik oka annak, hogy a férfiak között kevesebb a tuberculosis, mert hamarabb kikerülnek a zsúfolt lakásból, melynek sötét zugában ott ül a végzet: a nagymama, aki 'makk egészséges', csak éppen 10–20 éve minden tavasszal és ősszel köp egy kevés vért és állandóan köhécselel s szórja, szórja a halált a gyermekekre s unokákra... A túlzásúfoltsötét kis szobában az ablak mindig zárva; télen a hideg, nyáron a sok légy miatt. A ház alatt pince nincs, azt külön építik az udvaron. Az ablakok kicsinyek és előttük széles tornác húzódik, úgyhogy a szobába mentül kevesebb napfény kerül.” (Maixner 1927: 1271)

káshigiénia is az egészségügyi szakértők érdeklődésének homlokterébe került. A földes padló, amely a falusi lakásokban általánosnak számított, az orvosok szemében a tbc kísérőjévé, már-már az inferno szinonimájává vált.⁷¹

A falusi házépítésre irányuló figyelem a húszas évek végén és a harmincas években több, a lakásépítést szabályozó rendeletben, illetve az „egészséges” lakóházak kialakítását szolgáló akcióban érte el hatását. Az OFAKSZ és az ONCSA-házak építésénél szigorú egészségügyi követelmény-rendszert érvényesítettek,⁷² megszigorították a házépítési engedélyek kiadását és az építési szabályrendeletek betartásának ellenőrzését. 1934-ben a 116.370/1934 BM számú rendelettel egységesen módosították az építkezésre vonatkozó szabályozást. A rendelet megállapítása szerint a tbc pusztításának egyik legfőbb oka a lakásépítések során az egészségügyi szempontok figyelmen kívül hagyása. Emiatt szigorú előírásokat fogalmaztak meg: kötelezővé tették a házak szigetelését, 15 m²-ben minimalizálták a szobák alapterületét, és kötelezően előírták a lakószobák padlózatát is.

Áttételesen ugyan, de a lakások egészségügyéhez kapcsolódik az egyes fertőző betegségek utáni hatósági fertőtlenítés kérdése. Már az 29013/1894 BM rendelet felhívta a vármegyék figyelmét a fertőtlenítés fontosságára. A rendelet fertőtlenítőgépek beszerzését és azok működtetésében „némileg jártas” kezelők alkalmazását javasolta. A vármegyék nem nagyon tettek eleget a felhívásnak, igaz, ebben a fertőtlenítésben jártas szakemberek hiánya is nagyban közrejátszott. 1907-től a Belügyminisztérium a Székesfővárosi Fertőtlenítő Intézetben országos fertőtlenítő-tanfolyamot szervezett, de az érdeklődés a rossz kereseti lehetőségek miatt alacsony volt.⁷³ Az első világháború utáni években a fertőtlenítés megszervezése, a rendszer kiépítése még mindig vártott magára. A húszas évek végén az OKI által szervezett mintajárásokban bevezették az egészségőr intézményét. Az egészségőr a fertőtlenítés mellett általános egészségrendőri feladatokat is ellátott, piac-, istálló-, kút-, tejüzem-, árnyékszék-vizsgálatokat is végzett.⁷⁴ 1930-ban országosan szabályozták a fertőtlenítés kérdését: 20 fertőző betegség előfordulása után kötelezővé tették a lakás vagy a ház fertőtlenítését, a városokat és a községeket fertőtlenítő gépek beszerzésére kötelezték. A fertőtlenítést a hatóság a városokban díjtalanul végezte.⁷⁵ A szigorú szabályozás eredményeként 1938-ban már 399 modern fertőtlenítő gép üzemelt az országban, a kisebb települések olcsóbb gőzfertőtlenítő készülékeket vásároltak.⁷⁶

71 „A lakás tisztántartása rendkívül hiányos. Absolut struccz-politika érvényesül benne. A sputumot, baromfítól, háziállattól származott piszkot szétkenik csizmával, vagy behintik homokkal, s akkor – láthatatlan lévén – nem is létezik többé a számukra.” – írta a falusi higiéniaőr Várad Sándor mocsai községi orvos (Várad 1928: 1215).

72 Kerbolt 1934: 22; Németh 1937: 145; Hámosi 2004: 8.

73 Székelyhidi Hammer 1930.

74 Johan 1939: 75. 1939-ben a fertőtlenítő tanfolyamot egészségőri és fertőtlenítő tanfolyammá alakították, tananyagába a fertőtlenítési ismeretek mellett bekerült az egészségőri ismeretkör és a mentésügy is (Johan 1939: 98–99).

75 Kötelező volt a fertőtlenítés lépfene, kolera, diftéria, vérhas, visszatérő láz, gyermekági láz, Heine-Medin-kór, veszettség, takonykór, járványos agyhártyagyulladás, paratífusz, tetvesség (iskolásoknál), pestis, rüh (iskolásoknál), skarlát, tuberkulózis, hastífusz, kiütéses tífusz, himlő és szövődményes influenza esetén. 36500/1930 NMM. Melly–Zuckermann 1931: 176–177.

76 Johan 1939: 193.

IPAREGÉSZSÉGÜGY ÉS MUNKÁSVÉDELEM

Az ipar, az ipari tevékenység egészségvédelmi, munkásvédelmi szempontú szabályozása a 19. század közepéig a liberális iparfelfogás következményeként nem merült fel az állami feladatkörök között. A munkásvédelem és az iparfelügyeleti rendszer megteremtése is az angol egészségügyi minta részét képezte. A munkásvédelem (és az iparegészségügy) legfontosabb kérdései között szerepelt a munkások balesetvédelme, a munkaidő és a foglalkoztatási feltételek – női és gyermekmunkások alkalmazása, a tanoncvédelem – szabályozása, az ipartelepek egészségügyi létesítményeinek, általános egészségügyi viszonyainak ellenőrzése és az ipari (foglalkozási) eredetű megbetegedések ügye, de ide tartozott a képzéshez kötött iparok körének meghatározása és a képzési követelmények, valamint egyes speciális iparok esetében a termékek minőségének szabályozása is.⁷⁷ Egyes szerzők továbbmentek: az iparegészségügy feladatkörét az ipari népesség teljes szociális és egészségügyi helyzetének vizsgálatában, valamint a munkafolyamat egészségügyének és egészségügyi hatásainak vizsgálatában határozták meg.⁷⁸

A magyarországi ipari tevékenység alaposabb egészségügyi és munkásvédelmi szempontú szabályozására az 1872: VIII. és az 1884: XVII. törvényben került sor. Az 1872-es törvény egységesítette az ipari rendszert és az ipari közigazgatást: létrehozta az ellenőrző és felügyeleti jogkört gyakorló iparhatóságokat. Az 1872-es ipartörvény hatálya alá eső üzemek az 1876-os közegészségügyi törvény értelmében is az iparhatóságok felügyeleti és intézkedési jogkörében maradtak, a közegészségügyi hatóságok az ipartörvény alá nem eső ipartestületek és foglalkozások ügyében nyertek intézkedési jogot. Az 1884-es törvény megteremtette a képzéshez kötött ipar fogalmát, egyes veszélyesnek minősülő ipartelepek (vágóhíd, vegyi üzem, gyógyszergyár) létesítését előzetesen kiadott telepengedélyhez kötötte. Munkásvédelmi szempontból a törvény néhány fontos újítást hozott: szabályozta a munkavállalás feltételeit, a munkaadó és a munkás jogait, az ipartelepek egészségügyi és biztonsági felszerelését. A törvény intézkedett a munkáslakásokról is: a munkásait lakással is ellátó munkaadó köteles volt megfelelő lakóhelyiséget biztosítani, és különös gondot kellett fordítania a lakás megfelelő egészségügyi és higiénés viszonyainak megteremtésére és fenntartására. Összeállították a veszélyesnek és egészségtelennek minősülő iparágak listáját – ezen iparágakban 16 éven aluli gyermekeket csak külön hatósági orvosi engedéllyel lehetett alkalmazni.⁷⁹ 1891-ben az iparban és a kereskedelemben bevezették a kötelező vasárnapi munkaszünetet, valamint munkaszüneti nappá nyilvánították Szent István király ünnepét, augusztus 20-át. Szabályozták a munkaidőt is: a nappali munka kezdésének legkorábbi időpontja 5 óra, befejezésének ideje este 9 óra lehetett.

Az áttörést az ipari és gyári alkalmazottak balesetvédelméről és az iparfelügyelők-ről szóló 1893: XXVIII. törvény hozta. Az iparfelügyeleti rendszer megalkotásával az állam saját hatáskörbe vonta az ipartelepek ellenőrzését, a végrehajtást pedig az önkormányzati hatáskörben működő iparhatóságok feladatává tette. Az iparfelügyelők

77 Gyürky–Melly 1931: 15–16; Pályi – Szakasits é.n.

78 Gortvay 1925: 722.

79 Franklin Társulat 1897: 59–93.

ipar-egészségügyi és balesetvédelmi szempontból vizsgálták a gyárakat – a balesetvédelmi előírások munkások általi betartását is szigorúan ellenőrizték. A munkaadó kötelesek voltak gondoskodni a műhelyek megfelelő világításáról, szellőztetéséről és tisztán tartásáról, a veszélyes üzemekben dolgozókat védőfelszereléssel kellett ellátnia és balesetek esetére megfelelő elsősegély-nyújtó felszerelést is készenlétben kellett tartania. A közegészségügyi hatóságok a törvény értelmében továbbra sem kaptak ugyan intézkedési jogot az iparfelügyelet hatálya alá eső intézmények felett, felügyeleti jog azonban megillette őket. Az iparhatóság a feltárt hiányosságok és hibák elhárítása ügyében kötelesek voltak azonnal intézkedni – a költségek a munkaadót terheltek.

Az első világháború végéig a munkásvédelmi és ipar-egészségügyi szabályozás több apróbb léptékű rendelettel is bővült. A hatósági orvosok felügyeleti jogának erősödését hozta a 117.268/1900. BM rendelet, amely félévenkénti kötelező hatósági orvosi ipartelep-vizsgálatokat írt elő. Szabályozták a kötelező üzleti zárórát a kereskedelemben, a nők éjszakai munkáltatását, a munkáslakás-építések támogatásának feltételeit, valamint egyes veszélyes iparokban a munkavállalók védelmét, megtiltották néhány egészségre súlyosan ártalmas anyag ipari termelés során történő felhasználását. Nagy jelentőségű intézkedés volt, hogy 1917-ben az Országos Munkás Betegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár is jogot kapott az egyes ipartelepek egészségügyi és balesetvédelmi berendezésének ellenőrzésére, és hiányosságok feltárása esetén pótjáradék kiszabásával büntethette a telep üzemben tartóját.⁸⁰

Az ipartörvény lényegesebb módosítására az első világháborút követően 1922-ben került sor. Az 1922: XII. törvény megtiltotta a „mindennapi elemi népiskola látogatására kötelezett gyermekek” ipari foglalkoztatását (ez a gyakorlatban a 12 év alattiakat jelentette), a 16 év alattiak munkáltatását pedig csak tanoncszerződéssel engedélyezte. Preventív céllal kikötötte, hogy „gyermek és fiatalok kiképzésére tanszerződés csak abban az esetben köthető, ha a gyermek, illetőleg fiatalok hatósági orvosi bizonyítvánnyal igazolja, hogy a kérdéses foglalkozásra alkalmas.”⁸¹ A munkaidő szabályozása sokáig nem volt egységes. A 12–14 éves tanoncok legfeljebb napi 8 órát, a 14–16 évesek napi 10 órát dolgozhattak. A többi ipari munkavállaló napi munkaideje szakmák és gyárak szerint váltakozott, átlagosan napi 10 óra körül mozgott. Az ipari munkások napi 8 (heti 48) órás munkaidejéről és a munkavállalók fizetett szabadságáról csak az 1937:XXI. törvény rendelkezett.⁸²

Az ipari vagy foglalkozási jellegű megbetegedések ügye már a 19. század végén foglalkoztatta az egészségügyi és szociálpolitikai szakembereket. Először ezen a téren is az angol törvényhozás lépett: 1875-ben kötelezővé tette bizonyos mérgezések és foglalkozási betegségek bejelentését. A magyarországi intézkedések először főleg a betegségek megelőzését próbálták megcélolni. A kereskedelemügyi miniszter rendeleteiben szabályozta a veszélyes üzemeket: többek között a gyufagyártást (eltiltotta a fehér és sárga foszfor alkalmazását), az állati szörneműeket feldolgozó ipart, a bõrgyártást és a zsákkölcsonzó üzemeket (a munkások lépfene-fertőzésének megelőzése érdekében), a celluloid-előállító vagy feldolgozó üzemeket, a benzint használó tisztító

80 Az ipar-egészségügyi rendelkezések részletes ismertetését adja Gortvay 1925.

81 Franklin Társulat 1923: 60–61.

82 Franklin Társulat 1938: 174.

ipartelepeket, a gyógyszergyárakat (a mérgezések elkerülése végett) és a malom- és sütőipart (a dolgozók porbelégzésének csökkentésére).⁸³

Az 1927: XXI. törvény a társadalombiztosító intézmények feladatává tette az általános és különleges ipari megbetegedések megelőzését. Az ipari betegségeket, a higany- és ólommérgezést és a lépfenét a törvény értelmében baleset módjára kártalanították.⁸⁴ Az 1928: XL. törvény az Országos Társadalombiztosító Intézet gondozottainak körében egészségvédő szolgálat megszervezését rendelte el.⁸⁵ Ennek célja „nem az egyes betegségek elleni izolált küzdelem, hanem olyan céltudatos szociálhigiénikus és szociálpolitikai tevékenység megteremtése, amely biztos alapot nyújt az OTI munkásvédelmi munkájához és a biztosított népesség kockázati veszélyének csökkentését, valamint munkaképességének megőrzését intézményesen tudja szolgálni.”⁸⁶ Súlyos egészségkárosító hatása volt a nyomdaiparban használt ólomnak és a más iparágakban felhasználásra kerülő egyéb nehézfémeknek. 1934-ben az OTI Ólomvizsgáló Állomást létesített, amely az ólommal foglalkozó munkások időszakos ellenőrzése mellett rendszeres üzem-ellenőrzéseket is végzett. 1940-től Foglalkozási Betegségek Vizsgáló Állomása néven folytatta működését, a nehezen észrevehető, sokáig tünetmentes mérgezések (arzén, higany, ólom) kiszűrésére pedig üzemi ipar-egészségügyi laboratórium is létesült. Bővült a kártalanításra jogosító ipari megbetegedések köre: ide sorolták a szilikózist, a sugárfertőzést, az ipari tevékenység következtében kialakult daganatos megbetegedést, az arzén-, foszfor- és benzolmérgezést, valamint a közelebről meg nem határozott „egyéb mérgezéseket” is.⁸⁷

A nehéz fizikai megterhelést rosszul tűrő fiatal munkások a többieknél lényegesen hamarabb szenvedtek el súlyos egészség-károsodásokat. 1927-től a biztosításra kötelezett, 17 évnél fiatalabb egyének biztosítási viszonyba való belépésüktől számított egy éven belül két alkalommal kötelesek voltak részt venni az OTI Képességvizsgáló Állomása által szervezett képességvizsgálatokon. A vizsgálat a fiatal testi és szellemi alkalmasságára irányult, de fokozatosan a szociális háttér felmérésére, valamint általános szociális, munkaegészségügyi és higiéniai tanácsadásra is kiterjedt.⁸⁸ Az intézet 1941-től Munkaegészségügyi Vizsgáló Állomás néven folytatta működését. Az OTI egészségvédelmi munkája általános szociális és gyógyító tevékenységgel is bővült; feladatköre az egészségügyi propagandára, egészségügyi és rokkantsági statisztika vezetésére, a fiatalok üdültetésére, orvosi pályaválasztási tanácsadásra, egészségügyi és szociális gondozásra, egészségvédelmi tanácsadásra, a tbc és a nemi betegségek elleni küzdelemre, alkoholistá-gondozásra, egészségügyi munkásvédelemre, a foglalkozási betegségek és a megrokkánás megelőzésére, és az egészség helyreállítását szolgáló egyéni gyógy módok alkalmazására is kiterjedt.⁸⁹

83 Részletesen Gyürky–Melly 1931.

84 Franklin Társulat 1928: 1930-tól a foglalkozási betegségek elleni biztosítás a mezőgazdasági munkásokra is kiterjedt: őket lépene, takonykór, száj- és körömfájás, veszettség, orbánc, tehénhimlő, rüh és különféle mérgezések ellen biztosították. Melly–Zuckermann 1931: 131–132.

85 Franklin Társulat 1929: 620–621.

86 Gortvay 1939: 1–2.

87 Heller 1939: 16.

88 Jankovich 1939: 18–20.

89 Gortvay 1939: 1–10.

A környezet-egészségügyi gondolatkör magyarországi meghonosítói számtalan nehézséggel találták szembe magukat. Sok olyan problémát kellett leküzdeniük, amelyek az iparosításban előrehaladottabb centrumországokban nem artikulálódtak olyan élesen, mint nálunk. A századforduló körüli években meginduló infrastruktúrális fejlődés igazán csak a húszas-harmincas években vett lendületet. A sokszor erőszakosan centralizáló, a társadalmi ellenőrzés szerepét az állami ellenőrzéssel szemben minimálisra szorító egészségügy- és szociálpolitika sikerrel modernizálta ezt a szektort, és sok területen feljebb zárkózott Nyugat-Európához. A második világháború természetesen komoly törést jelentett, az ország hadszíntérré válása, a harci cselekmények megakasztották az addig dinamikus fejlődést. A világháború utáni időszak új fejezet a magyar történelemben, így az egészségügy és az ökológia(i) gondolkodás) történetében is.

IRODALOM

- 75 éves a Fővárosi Köztisztasági Hivatal. Budapest, 1970.
A vízvezeték és a csatornázás kérdése Aradon. Arad, 1887.
Budapest főváros köztisztasági szabályzata. Budapest, 1879.
 Barla-Szabó J. (1927): A lakásépítkezés rendezése. *Népegészségügy*, 9.
 Dabis László (1948): *A környezethigiéne újabb fejlődése.* Különnyomat a Népegészségügy 1948/2-4. számából. Budapest.
 Dorner Gy.–Nagy M. (1922): *A falu egészségügyének technikai vonatkozásai.* Budapest: Országos Közegészségügyi Egyesület.
 Dortsák Gy.–Kutas I.–Szénich F. (1987): *A köztisztaság fejlődése.* Kézirat. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény.
 Dréhr I. (1929): *Népjeléti és munkaügyi beruházások.* Különnyomat a Társadalombiztosítási Közlöny 1929. májusi számából. Budapest.
 Ferenczi I. (1906): *A munkáslakáskérdés különös tekintettel Budapestre.* Budapest: Kilián Frigyes Utóda Kiadása.
 Fodor J. 1879: *A közegészségügy.* Budapest.
 Forbáth I. (1913): *Marosvásárhely csatornázása.* Budapest: Pallas.
 Forbáth I. (1914): *Székesfehérvár szab. kir. város vízellátása és csatornázása.* Budapest: Pátria.
 Franklin Társulat (1896): *Magyar Törvénytár 1875–76. évi törvénycikkek.* Budapest.
 Franklin Társulat (1897): *Magyar Törvénytár 1884–86. évi törvénycikkek.* Budapest.
 Franklin Társulat (1908): *Magyar Törvénytár. 1907. évi törvénycikkek.* Budapest.
 Franklin Társulat (1923): *Magyar Törvénytár. 1922. évi törvénycikkek.* Budapest.
 Franklin Társulat (1924): *Magyar Törvénytár. Az 1923. évi törvénycikkek.* Budapest.
 Franklin Társulat (1928): *Magyar Törvénytár. 1927. évi törvénycikkek.* Budapest.
 Franklin Társulat (1929): *Magyar Törvénytár. 1928. évi törvénycikkek.* Budapest.
 Franklin Társulat (1938): *Magyar Törvénytár. 1937. évi törvénycikkek.* Budapest.
 Gaál A.K.–Stoll K. (1926): A gödöllői járás egészségügyi felvétele. *Népegészségügy*, 23: 1350–1374.
 Gortvay Gy. (1925): Az iparegészségtan alapelvei. *Népegészségügy*, 21-23: 721-729., 759-773., 824-829.
 Gortvay Gy. (1926): Az ivóvíz sterilizálása chlorgázzal. *Népegészségügy*, 4: 192-197.
 Gortvay Gy. (1939): *Az O.T.I. egészségvédő szolgálata.* In *Az O.T.I. egészségvédelmi és gondozó szolgálata.* Különnyomat a Munkaügyi Szemle 1939/7–9. számából, 1–10.

- Gortvay Gy.–Parassin J. szerk. (1927): *Közegészségügyi feladataink. Az 1926 október 24–30-ig tartott Közegészségügyi és Társadalompolitikai Országos Értekezlet munkálatai*. Budapest: Franklin Társulat.
- Gunst P. (1987): *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest: MTA TTI.
- Gyáni G. (1992): *Bérmunkások és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest: Magvető.
- Gyürky T.–Melly J. (1931): *Az iparüzés útmutatója. Az iparüzés egészségügyi feltételei*. Budapest.
- Hahn G. (1960): *A magyar egészségügy története*. Budapest: Medicina. Hámori P. (2004): ONCSA – Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából. *Országépítő*, 2: 5-12.
- Heller A. (1937): *Cselédsors. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben, különös tekintettel a székesfehérvári járásra*. Budapest: Szent István Társulat.
- Heller I. (1939): *Az iparegészségügyi ártalmak elleni küzdelem*. In *Az O.T.I. egészségvédelmi és gondozó szolgálata*. Különnyomat a Munkaügyi Szemle 1939/7–9. számából, 14–16.
- Jankovich A. (1939): *Képességvizsgáló Állomás működése*. In *Az O.T.I. egészségvédelmi és gondozó szolgálata*. Különnyomat a Munkaügyi Szemle 1939/7–9. számából, 18–20.
- Jendrassik A. (1942): *A falu ivóvízellátása*. In Mártonffy K. szerk.: *A mai magyar egészségügyi közszolgálat*. Budapest, 737-740.
- Johan B. (1938): *A magyar falu ivóvízellátása*. *Népegészségügy*, 10: 447–451.
- Johan B. (1939): *Gyógyul a magyar falu*. Budapest.
- Jócsik L. (1977): *Egy ország a csillagon*. Budapest: Szépirodalmi.
- Jung S. (1927): *A nedves, egészségtelen lakások Szeged szab. kir. város belterületén*. Szeged: Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Kerbolt L. (1934): *A beteg falu*. Pécs.
- Kiss L. (2004): *Egészség és politika. Az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében*. *Korall*, 3: 107–137.
- Kiss M. (1938): *A hulladékártólagosság fogatékossága és a légyveszedelem*. *Népegészségügy*, 9: 415–420.
- Kolozsvár szab. kir. város csatornázása és vízvezetéke. Salamon Antal városi tanácsos előadói jelentése és javaslatai*. Kolozsvár, 1899.
- Kovács Gy. 1933: *Falusi kutak assanálása*. 2. rész. *Népegészségügy*, 9: 754–757.
- Kovacsics S. (1917): *Tuberkulózis és lakás. Tanulmány Győrmege sokoróaljai járásáról*. Pápa: Főiskolai Könyvnyomda.
- Kovacsics S. (1927a): *Magyarország vármegyei építési szabályrendeleteinek rövid ismertetése*. *Népegészségügy*, 8: 496–510.
- Kovacsics S. (1927b): *Vályog, vert föld, égetett téglá*. *Népegészségügy*, 14: 986-989.
- Köszeghy J. (1912): *A városok tisztogatásáról és a városi hulladékok kezeléséről különös tekintettel Nagyvárad város szükségleteire*. Nagyvárad: Sonnenfeld Adolf Grafikai Műintézete.
- KSH (1982): *Az 1941. évi népszámlálás 5. Lakóház és lakásadatok községek szerint*. Budapest.
- Lesenyi J. (1940): *Csatornázás és szennyvízkezelés hazánkban*. Különnyomat a *Vízügyi Közlemények* 1940/2. számából. Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.
- Linhardt J. (1934): *Városaink csatornázása és szennyvízkezelése*. Különnyomat a *Városi Szemle* XX. évfolyamából. Budapest.
- Maixner F. (1927): *A tuberculos falun*. *Népegészségügy*, 18: 1270-1273.
- Melly J.–Zuckermann F. (1931): *A magyar egészségügyi közigazgatás útmutatója*. Budapest.
- Nádújfalvy J. (1939): *Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe. A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata*. Budapest.

- Németh A. (1937): *A naposabb oldalon. A mezőgazdasági munkások jogviszonya és életkörülményei Győr környékén.* Budapest.
- Orbán I. (1899): *Temesvár szabad királyi város csatornázása és vízellátása.* Temesvár: Csendes Jakab Könyvnyomdája.
- Oroszi S. (1988): Kaán Károly. In Für L.–Pintér S.: *Magyar agrártörténeti életrajzok. II.* Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 60–63.
- Pályi M.–Szakasits A. (é.n.): *Iparegészségügy – munkásvédelem.* Budapest: Novák Rudolf és Társa.
- Pernecky B.–Kovács E. szerk. (é.n.): *Gazdasági munkaügyi jogszabályok. A gazdasági munkajogra és társadalompolitikára vonatkozó hatályos törvények és rendeletek gyűjteménye 1867–1941.* Budapest.
- Pirovits A. (1903): *Hazai városaink egészségügye a városcsatornázás és a vízellátás tárgyában különös tekintettel sajátos hazai viszonyainkra és a tudomány mai álláspontjára.* Budapest: Műszaki Irodalmi és Nyomdai Rt.
- Práger M.–Tamássy B. (é.n.): *Modern iparegészségügy.* Budapest: Munkaügyi Közlöny Lapvállalata.
- Scheff-Dabis L. (1932): *Budapest levegőjének szennyeződése a fűtési időszakban.* Különnyomat a Városi Szemle XVIII. évfolyamából. Budapest.
- Soproni E. (1940): *A kultúrsarok gondjai. Sopron vármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása.* Budapest: Magyar Társaság.
- Stoll K. (1930): A gödöllői egészségügyi mintajárás jelentése. *Népegészségügy*, 12: 731-741.
- Szabó J. (1943): A székesfőváros csatornázási viszonyai. In Lesenyi József (szerk.): *Magyarország csatornázása és szennyvizkezelése.* Budapest.
- Székelyhidi Hammer D. (1930): *A fertőző betegségek és a férgek.* Budapest: Pátria.
- Várad S. (1928): Egy magyar falu egészségügyi rajza. *Népegészségügy*, 16-17: 1209–1235.
- Vásárhelyi B. (1964): Útépítés. In Révész A. I.–Vargha V. szerk.: *Magyar műszaki alkotók.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 73–87.
- Vidákovich L. (1930): Egészségügyi tanulmány Baranya vármegye „ormánysági” egykés községeiről. 5. rész. *Népegészségügy*, 21: 1258–1261.
- Waldbauer O. (1938): *Budapest levegőjének koromtartalma.* Különnyomat az Egészség 1938. augusztusi számából. Budapest.
- Zaitz L. (1937): *Budapest csatornázása.* Budapest, Statisztikai Közlemények.

A KERTÉSZ, AZ ORVOS ÉS A BORKIMÉRŐ Kisvárosi rendszerváltozás és a helyi hatalmi elit

MEDGYESI Konstantin

Móra Ferenc Múzeum
H-6720 Somogyi u. 13; e-mail: feketehaz.axelero.net

Összefoglaló: A szociológiai, – politológiai szakmai közélet fórumain és a politikai publicisztikában egyaránt komoly, gyakran indulatos vita folyik arról, hogy az 1989–90-es éveket követően lezajlott-e a társadalmi struktúrák valóságos átalakulása, vagy pusztán egyfajta elitcsere szemtanúi lehettünk? Léteznek olyan megközelítések is, miszerint maga az alkotmányos rendszerváltozás bekövetkezett ugyan, az elitcsere viszont csak éppen-éppen valósult meg. E tanulmányban egy konkrét város, Makó példáján keresztül próbál a szerző – a riport-szociográfia műfaja által biztosított eszközökkel élve – adalékokkal szolgálni ahhoz a kérdéskörhöz, hogy a kisvárosi hatalmi elitben milyen jellegű mozgások történtek a 80-as és 90-es években. A szerző meggyőződése, a rendszerváltozás kisvárosi vetületeit vizsgálандó, nem feltétlenül az a fontos, hogy a különféle társadalmi élethelyzeteket képesek legyünk egy-egy elmélet vegytiszta fogalmi keretei közé beilleszteni, hanem – Makó és majdan más kutatások révén – minél több település régi és új közéleti elitjét, nomenklatúráját, az e kategóriákba tartozó személyek életpályáját fel tudjuk vázolni. Erre pedig a tapasztalatok alapján az interjú-szociografikus megközelítés lehet az egyik alkalmas módszer.

Kulcsszavak: kisváros, helyi hatalmi elit, rendszerváltozás, riport-szociográfia, életpályák, vidéki politika és társadalom

A szociológiai-politológiai szakmai közélet fórumain és a politikai publicisztikában egyaránt komoly, gyakran indulatos vita folyik arról, hogy az 1989-90-es éveket követően lezajlott-e a társadalmi struktúrák valóságos átalakulása, vagy pusztán egyfajta elitcsere szemtanúi lehettünk? Léteznek olyan megközelítések is, melyek szerint maga az alkotmányos rendszerváltozás bekövetkezett ugyan, az elitcsere azonban csak éppen-éppen valósult meg.

„Túlzás nélkül kijelenthető, hogy bár rendszerváltozás kétségkívül volt Magyarországon, elitváltásra nem, illetve csak igen korlátozott mértékben került sor” – összegzi az országos trendek alapján tapasztalatait a történész Romsics Ignác (Romsics 2004: 105). Böhm Antal szociológus a lokalitás szemszögéből igyekezett választ adni a kérdésre: „Mi is történt a helyi hatalomban 1989-90-ben, vagy szélesebb értelemben: a rendszerváltozás során. Markánsan megfogalmazva: helyi szinten rendszerváltozás vagy elitcsere történt-e az elmúlt években? A rendszerváltozások során a változtatások szándéka mögött, a társadalom mélyén természetesen a polgári társadalom megteremtésének az igénye húzódott meg, azonban a társadalom strukturális átalakítása többnyire kudarcot vallott, s megrekedt az elitcserenél.” (Böhm 1996: 52)

E dolgozatban egy konkrét város, Makó példáján keresztül próbálunk – a riport-szociográfia műfaja által biztosított eszközökkel élve – adalékokkal szolgálni ahhoz a kérdéskörhöz, hogy a kisvárosi hatalmi elitben milyen jellegű mozgások történtek a 80-as és 90-es években.¹

Először persze tisztázni kell, hogy általános értelemben mit is jelent a helyi hatalom? „Formális és informális csatornákon keresztül szabályozza a helyi társadalom mozgásterét, döntéseivel befolyásolja a lakópolgárok mindennapi életét, értékeket közvetít a lokális közösségek és a nagypolitika szervezetei között.” (Böhm 1996: 25) Szintén értelmezésre szorul magának a kisvárosiasságnak a fogalma. Megfelelő támpontot jelent, hogy a kisváros egy sajátos képződmény a falu hagyományos világa és a nagyvárosok elidegenedett közege között. A téma képlékenységet mutatja azonban, hogy a balassagyarmati kisvárosi elitet kutató A. Gergely András is inkább kérdésebe foglalja magát a meghatározást. „Egy már nem falu és még nem polisz telephely – afféle hibrid, átmeneti formáció, a belterjes és szűk értékrendű helyi társadalom élettere, lebecsült és megkínzott lokalitás?” (A. Gergely 1996: 105)

A kisvárosi politikai elit egy igen szűk réteget jelent. A helyi társadalom, mint olyan, eleve egy körülhatárolható közeg, s ezen belül az elit még tovább bontható például szellemi-, gazdasági-, vagyoni- és hatalmi elitre. Akadnak nézetek, mely alapján a közéleti döntéshozók nem is feltétlenül alkotóelemei a helyi elitnek, hanem inkább egy külön kategóriát jelentenek. Örszigethy Erzsébet a *Távol a közhatalomtól. Elitek Besenyőtelken* című tanulmányában határvonalat húz az elit és a nomenklatura közé. A helyi nomenklatura legitimitását hatalmi helyzetéből, az elit pedig mindezt a tekintélyből meríti. Nem zárja ki, hogy a nomenklatura tagjai egyben részesei legyenek az elitnek is, hiszen „...az elit mint fogalom, köznap értelemben személyek vagy csoportok kiválóságát jelzi, s a nomenklatura (rendelkező helyzeténél fogva) alkalmas lehet az elitszerepkörre.” (Örszigethy 1993: 38)

E tanulmányban – függetlenül attól, hogy politikai elitnek vagy nomenklaturának² nevezzük – a helyi hatalom prominenseinek életpályáját vizsgáljuk és értelmezzük.

A 90-es évtized elején úgy tűnhetett a szemlélő számára, hogy Makón a helyi hatalom legfőbb hadállásaiban teljes mértékben végbement az elitcsere, létrejött az önkormányzatiság, a közjogi értelemben vett rendszerváltozás megtörtént. A múlt rendszer elsősorú döntéshozói nem csak hogy kiszorultak a politikából, hanem egyéni életpályájukat tekintve lényegében perifériára kerültek. Az utolsó tanácselnök és az utolsó városi párttitkár is munkanélküli lett. Évekig nem találtak munkát.

„Nem megalázó a munkanélküli sors, csak az ember nem képes elszámolni önmagának és a családjának. Nem könnyű megérteni, hogy tanultam, van egyfajta felkészültségem; se nem lettem butább, süketebb, lustább a korábbiakhoz képest, és mégse tudok mit kezdeni magammal. Tehetetlen, lehetetlen érzés. Próbáltam a megoldást keresni” – mondja az *egykori tanácselnök*. Az *utolsó párttitkár* minderről így beszélt: „Nem ültem tétlenkedve, nyüzsögtem, mozogtam állás után. Az 1990-es évek elején

1 2001–2002-ben a Faludi Ferenc Akadémia ösztöndíjasaként 114 interjúból álló anyaggyűjtést végeztem a rendszerváltó kor Makójáról. Minderre alapozva készült e mostani, szociografikus szemléletű tanulmány.

2 A nomenklatura megnevezés persze annyiban félrevezető lehet, hogy a közbeszédben többnyire pusztán a pártállami korszak országos, megyei és helyi vezető körére vonatkoztatják e fogalmat, a rendszerváltozás utáni hatalmi csoportosulásra már kevésbé.

széthullott minden, az életnek be kellett indulnia. Én az alatt a két esztendő alatt két-számjegyű pályázatot nyújtottam be itt a városban a gazdasági és társadalmi szerveknél. Mindenütt szívesen láttak, de a következő volt a válasz: »*Semmi bajunk nincs veled, de megváltoztak a viszonyok.*« Röviden szólva itthon, Makón nem tudtam elhelyezkedni.”

A *párttitkár* végül egy környező településen mint pénzügyi előadó kapott állást. (Előtte soha nem foglalkozott ezzel a területtel, mint említette: „Addig azt sem tudtam, hogy van plusz meg mínusz magában a gazdálkodásban. Valamit kellett csinálni, elvállaltam. Vért izzadva tanultam meg a szakmát.”) A *tanácselnök* másfél évnyi munkanélküliség után az egyik helyi szakközépiskola igazgatónőjét kereste meg: „Gimnazista koromig visszamenőleg ismertük, kölcsönösen kedveltük, becsültük, elismertük egymást. A rendszerváltozás előtt viszont elég komoly vitánk támadt. Gondok adódtak az intézményen belül, kérdés volt, hogy lesz-e fegyelmi eljárás vagy sem. Aztán mégis kellett az ügyében fegyelmit indítani. Szóval ezek után kerestem meg, hogy nem lehetnék-e óraadó tanár az iskolában. Erre ő mondta: »*persze, számítottam rá, hogy majd jössz, mert számodra ez evidens, hogy ide gyere dolgozni.*« Nagyon rendes volt, tisztáztuk, hogy mindketten a korábbi vitát már lerendeztük. Megegyeztünk, induljunk tiszta lappal.”

Az *utolsó tanácselnök*, tehát a múlt rendszer reprezentánsa és az első szabadon választott polgármester itt egy ponton „találkoztak”. Az új városvezetőnek és az általa vezetett önkormányzatnak kellett ugyanis arról döntenie, hogy beindítják-e azt az új osztályt, ahova a tanácselnök mint tanár került.

„Még utódommal sem volt bajom. Ő azt is mondta, lehetővé tette, hogy munkát találjak az iskolában. Ha így értelmezem, akkor valóban engedte, mert az önkormányzat tényleg arról döntött, induljon egy új osztály. Nem hiszem, persze, hogy éppen az én személyem miatt határoztak így. Szerintem utódom, inkább nem gátolta meg, hogy beinduljon az új osztály, ahol én megtaláltam a helyem” – fogalmazott a *tanácselnök*. A *polgármester* máshogy emlékezett: „Arra figyeltem, hogy megfelelő egzisztenciával rendelkezzen. Tudtam, a szakközépiskolában lesz neki állása. Megkérdezte az igazgatónő, hogy alkalmazhatja-e. Én inkább örültem, hogy megvan az elődömnök a munkája. Gusztustalan dolog lett volna, ha erről nem gondoskodunk. Hallottam ilyet, hogy az oroszok bejövetele után a korábbi korszak polgármesterével az egyik nagyvárosban a kommunisták söpörtették az utcát. Mindig ellene voltam az emberek megalázásának.”

Gaszó Ferenc adatai szerint az 1990-ben megválasztott kormányzó pártok parlamenti képviselőinek 70%-a csak a rendszerváltozást közvetlenül megelőző hónapokban kapcsolódott be a politikai tevékenységbe. „A politikai névtelenek csoportjából nagy ugrással hivatásos politikussá avanzáltak ... Kiválasztásuk a legkevésbé épülhetett a politikusi erények és képességek mérlegelésére. A szelekció alapja sokkal inkább a szakmai tevékenység révén kivívott presztízis, a társadalmi ismertség és az ilyen alapon feltételezett szavazatszerző-képesség lehetett.” (Gaszó 1993: 23)

A makói választókeretben országgyűlési képviselői mandátumot szerzett honatya a fordulatot megelőzően nem vett részt a politikai életben, így illik rá a Gaszó Ferenc által tett megállapítás. Fellépése abban is hasonlatos az országos átlaghoz, hogy korábbi szakmai munkája és az ebből következő tekintélye révén volt képes megszerezni a képviselő-jelöltséghez, majd a képviselőséghez elengedhetetlen közösségi bizalmat. „Az első országgyűlési képviselő választásra készülődtünk. Próbáltunk olyan embert

keresni, aki kötődik a mezőgazdasághoz, iskolázott, MDF-tag” – idézi fel a korabeli kiválasztási szempontokat *egy helyi demokrata fórumos*. Így jött szóba a hódmezővásárhelyi állattenyésztési főiskolán tanító, doktori fokozattal rendelkező agrármérnök mint jelölt. Felmerült azonban más valaki is potenciális aspiránsként. Egy helyi orvos. A visszaemlékezések szerint a jelöltséghez szükséges támogatást az agrármérnök azért szerezhette meg, mert „higgadtabbnak” tűnt vetélytársánál. Az orvos e párviadalt követően nem sokkal az FKGP-ben tűnt fel, ennek a pártnak lett az országgyűlési képviselő-jelöltje, 1990 őszén pedig őt választották a város polgármesterévé.

Az első ciklusban (1990–1994) az MDF-es országgyűlési képviselő és a kisgazda polgármester között állandóvá váltak a pengeváltások. „Nem ismerték fel, hogy ebből a helyzetből mindketten vesztesen fognak kikerülni. A polgármestert végül nem választották meg újra, és a honatyja sem kapta meg ismét a bizalmat a makóiaiktól. A jövő történetírása minden bizonnyal úgy emlegeti majd őket, hogy az a két politikus, akik nem használták ki a kínálkozó lehetőségeket” – ad értékelést *egy foglalkozását tekintve levéltáros önkormányzati képviselő*. *A szabaddemokraták egyik helyi vezetője* is hasonlóképpen látta mindezt: „Megmosolyogtató volt az ádáz vetélkedés, hogy ki a város első embere. Tudjuk, egy parlamenti képviselő az nagyon nagy ember, a polgármester is az, de azt eldönteni, hogy egy választókerületben ki az első ember, nem könnyű, talán nem is szükséges. Más-más tevékenységi területet jelent képviselőnek és polgármesternek lenni. Nagy vetélkedés volt közöttük, igazából egyik sem tudott a másik fölébe nőni eredmények szempontjából. Nem éreztem egy pillanatig sem, hogy ez a két ember valaha is tudna együtt ‘zenélni’.”

Az országgyűlési képviselővel szemben többször előhozott sajtó- és közéleti témává vált az úgynevezett koca-ügy. „Úgy próbálták lejáratni, hogy a teljes tényállást nem tárták fel. Csak azt mondták, kocát lopott. Kész. Most hogy ki lopott, lopott-e egyáltalán vagy mi a helyzet, arra már senki nem volt kíváncsi” – summáz keserűen a honatyja. Az ügy számai 1978-ra vezethetők vissza. A történet segítségül szolgálhat abban is, hogy könnyebben megértsük a 70-es évek vidéki világát.

„A József Attila TSZ-ben dolgoztam mint főállattenyésztő. A szövetkezet akkoriiban kötött szerződéseket akciós kocák értékesítésére. Ha jól emlékszem rá, kétszer 40 kocáról volt szó. Mikor az első 40 darabot leadtuk, megjelent nálam a szövetkezet főagronómusa, hogy miért nem szóltam neki, mert az apósát is érdekelné a koca. Közöltem vele: semmi gond, lesz még egy negyvenes tétel. Ő úgy reagált, az már késő. Türelmetlenkedett, kért, hogy korábban adjak neki. Adtam. Ebből lett az ügy, miszerint jogtalan előnyhöz juttattam a tsz főagronómusát. Hadd ne mondjam, mekkora előnyöket élveztek akkor szövetkezeti vezetők, ennél lényegesen nagyobbakat. Amikor az eset a tsz-elnök tudomására jutott, engem fegyelmi elé állított. Utána eljöttem a szövetkezettől. Később távozott a főagronómus is. Mindketten átkerültünk a Lenin TSZ-hez. Ma is vallom, ez az ügy elég jól jött az akkori tsz-elnöknek, aki a pártbizottságnak és nem a szakértelmének köszönhetően került a székébe, hiszen így leszámolhatott velünk” - emlékezett az országban nem egyedülálló “régii tsz-elnökök kontra feltörekvő fiatal agrárértelmiségiek” történetre *a képviselő*.

„Az országgyűlési képviselőt a politikai ellenfelei támadták ezzel a bizonyos koca-üggyel. Nálunk ez divat, hogy előszednek mindent. Engem személy szerint ez az ügy a rendszerváltozás után már nem érintett, valószínűleg persze velem szemben is előhozták volna, ha politikai pályára lépek. 1978-ban koncepciók eljárás történt elle-

nünk. Az akkori kollégák közül némelyek, akik pártvonalon futottak, ezt az ügyet használták ki, hogy bennünket ellehetetlenítsenek. A későbbi hónapja és én is párttagok voltunk, de mi nem a s...nyaló párttagok közé tartoztunk, mi a szakmánk alapján képzeltük el az előrelépésünket. Abban az időszakban viszont a s...nyalók jól futottak, hiába hiányoztak náluk a szükséges képességek. A tehetségtelenek a karrierjüket megtudták csinálni politikai vonalon. Ne feledjük, a jó beosztásokért akkor is csaták folytak. Tulajdonképpen arról volt szó, hogy bennünk olyan riválist láttak, akiből valamilyen majd tsz-elnök lehetne. Ezért csináltak egy koncepciót pert és elhatározták: *kinyírjuk ezeket a gyerekeket, nem lesz belőlük soha tsz-elnök. Így zajlott ez a dolog*” – mondja az *egykori főagronómus*, aki egyébként egyike lett a rendszerváltozás után kialakuló makói nagybirtokos-mezőgazdasági vállalkozóinak.

A későbbi *országgyűlési képviselő* tehát volt egykoron párttag is, éppen a koca-ügy miatt zárták ki. („Valóban kizártak. Éppen akkor, amikor egy hónapos párttag voltam. Egy hónappal azelőtt léptem ugyanis be. A pártból való eltávolítás különösebben nem rázott meg. Sokkal inkább nehezen éltem meg a munkahelyváltást. A rendszert valójában soha nem fogadtam el. A pártba való belépés is milyen volt?! Megkeresett a párttitkár: *»hát szeretnénk, hogy aki vezető beosztásban van, az tagja legyen a pártnak«*. Be kellett lépni.”)

A rendszerváltozás után politikai ellenfelei ismét napirendre tűzték az ügyet az immáron MDF-es politikussal szemben, s ezzel igyekeztek a választópolgárok előtt lejáratni. 1994-es választási vereségében e botrány utózőngéi is benne lehettek, de bizonyára nagyobb súllyal esett a latban az Antall-Boross-kormányral szembeni elégedetlenség, amely természetesen kihatott a helyi képviselőre is.

A makói pártéletbe és a rendszerváltó viszonyok zavarosságába enged bepillantást a *honatya* alábbi megállapítása: „A helyi MDF néhány ura olyan várakozással tekintett a rendszerváltozás elé, hogy most vagy soha. Vagy sikerül kiemelkedni, megragadni a hatalmat és a szerencsét vagy nem. S ehhez engem, az országgyűlési képviselőt hívtak segítségül. Azaz a képviselőnek kutya kötelessége, ha már őt választották meg, hogy önekik mindent, amit csak lehet, juttasson. Csak egy példát mondok. Német ajkú országba követelt az egyikőjük a magyar követségre állást. Kérdeztem: tudsz-e németül, nyelvvizsgád, diplomád van-e? Hát bizony nem volt.”

1994-ben az országgyűlési képviselő már csak úgy volt képes maga mögött tudni a helyi MDF szervezet többségének támogatását, hogy ismerősöket, rokonokat léptetett be a pártba. Ez kellett ahhoz, hogy meglegyen az újrajelöléshez szükséges arány. A '94-es bukás után végképp elfogyott körülötte a levegő. 1996-ban az Magyar Demokrata Néppárt (MDNP) egyik alapítója lett. Elindult az 1998-as parlamenti és önkormányzati voksoláson is, nem sok sikerrel. Ekkoriban nyitja meg borozóját, amelyet azóta is üzemeltet. Mint mondja, olyan jól érzi magát, mint soha a politikában.

Az 1990 őszi helyhatósági választásokon a kisgazdák abszolút többséget szereztek a makói képviselőtestületben. Így nyilvánvalóvá vált – hiszen akkor még a városatyák választották a város első emberét –, hogy az FKGP által jelölt személy lehet a város polgármestere. A Kisgazdapárt a voksolást megelőzően egy idős ügyvédet nevezett meg polgármester-jelöltként, aki azonban a későbbiekben meggondolta magát és nem vállalta a városvezetői munkát. A kisgazdáknak más jelölt után kellett nézniük. Ekkor került képbe a tavasszal a kisgazdák színeiben képviselő-jelöltként megméretett orvos.

„Sokan árkon-bokron keresztül haladó karrieristának állítottak be. 1990 tavaszán országgyűlési képviselő-jelöltként lettem ahányadik. Nem is jegyeztem meg. Utána jött a polgármester választás, akkor én a szememmel beteg voltam. Mindez azonban nem akadályozott abban, hogy otthon a kampánymunkát elvégezzem. Büszke vagyok, hogy akik közben ellenem fordultak, azok is elismerték, az általam mozgatott kampánnyal minden rendben volt, nem véletlen, hogy a kispapok kerültek többségbe a testületben. Nem én voltam a polgármester-jelölt, csak irányítottam a kampányt. Nem egyszer ki kellett állni vitázni a nyilvánosság előtt, és ennek kapcsán a személyem előtérbe került. Jó érzés volt, hogy egyre többen bíztak bennem. Így lettem én polgármester. Ismerőseim nevetve mondták, »*túl hamar kerültél oda*«. Valóban abban a nem könnyű helyzetben is el mertem vállalni a feladatot, noha sejtettem, mi vár rám” – értékkel az *orvosból lett politikus*.

A helyi közéletben 1990 őszén sajtószerű helyzet alakult ki. Miután az önkormányzati testületben a kispapok egy fős többséget szereztek, az összes többi párt lényegében ellenzékbe vonult. Így jöhetett létre az a különös helyzet, hogy a többségi FKGP által javasolt orvossal szemben a makói MDF, a KDNP, az SZDSZ, a FIDESZ, az MSZP és az MSZMP egy szabaddemokrata ügyvéd személyében közös jelöltet állított a képviselőtestületi polgármester-választáson.

A kispap városatyák közössége igen csak heterogén alakulatnak tűnt. Az FKGP helyi vezetői tarthattak attól, nehogy valamelyik párttársuk átszavazzon, s emiatt az SZDSZ-es jelölt fusson be, ezért igyekeztek megnyerni egy MDF-es képviselőt.

„A polgármester-választás titkos volt. Nem derülhetett ki, hogy ki mire szavazott. Tagja voltam akkor az ügyrendi bizottságnak. Azt tapasztaltuk, valaki, aki a későbbi polgármesterre voksolt, direkt behajtotta a szavazólapot. Talán így volt megbeszélve: »*gyerekek, én mellettetek szavazom, s hogy lássátok, ezért behajtom a szavazólapom alját*.« A bizottságban természetesen ott ültek a kispapok is, s meggyőződhetek arról, hogy úgy szavazott-e az illető ahogy meg lett beszélve” – válaszolja a rendszerváltó önkormányzat boszorkánykonyhájának működési mechanizmusát az *egyik ellenoldali városatyá*. A *hírbehozott MDF-es* nem tagadja, hogy ő valóban átszavazott, és támogatta a kispap jelölt polgármesterré választását („Miután én jobboldali ember vagyok, nem voltam hajlandó arra, hogy a szabaddemokrata polgármester-jelöltre szavazzak. Szóval úgy gondoltam, a jobboldali jelöltre kell szavazni. Voltak barátaim az MDF-ből, akik ezt a szememre vetették, de ez engem nem érdekelt. Nem voltam olyan megalkuvók, mint ők.”). A szavazólap megjelölés tényét viszont tagadta a renitens fórumos képviselő, aki egyébként a későbbiekben kivált az MDF-ből, és a MIÉP egyik alapítója lett.

A szavazólap-megjelölés teória hívei úgy vélik, a voksnak ára volt; a városatyá cége emiatt kaphatott megrendeléseket az önkormányzattól. A *jobboldali politikus* tiltakozik az ilyesfajta beállítás ellen: „Megunva azt a helyzetet, hogy Makón még a fűnyírást is szegediek végzik, és viszik ki a városból a pénzt, úgy döntöttem, hogy a vállalkozásomat bővíttem, s elvállalom a parkok pázsitnyírását.”

Egy városházi tisztviselő, aki lojálisan szolgált a makói tanácselnököket, majd a megválasztott polgármestereket és képviselőket is, a következő leírását adta az első makói önkormányzatnak: „Mi, polgárok választottunk egy testületet, ami véleményem szerint elég aránytalan összetételű volt. Bekerültek kevésbé iskolázott emberek is. Akadt olyan kispap képviselő, aki képtelen volt elmondani két értelmes mondatot.

Állíthatom, eleinte meglehetősen gyűlölködő politikai légkör uralkodott. A többségben lévő kisgazdák szinte vadásztak arra, hogy ki az a hivatalon belül, akit mindenképpen el kell távolítani. Úgy éreztük, azt gondolják, most bekerültek a hatalomba, és ők határozzák meg mindenki sorsát.”

„Nem helyi megállapítás, de Makóra is igaz, hogy a rendszerváltás eufóriája minden pozitívuma ellenére egy csomó salakot is a felszínre hozott, s nem egyszer hosszabb-rövidebb időre ügyeskedők, politikai szélhámosok is helyzetbe kerülhettek, köztük olyanok is, akiket a pártállami nomenklatura alkalmatlanság miatt már jóval korábban kivetett magából. Meg persze csatasorba álltak a köpönyegforgatók is. Makón ennyire kategorikusan erről messze nem volt szó, de tény, hogy a rendszerváltó elitbe itt is bekerültek olyanok, akik fölkészültségüknél fogva, vagy egyéb okok miatt nem oda valók voltak. Szerencsétlennek tartom az akkori polgármester személyét is, mert vitathatatlan jószándéka és tisztessége ellenére nem volt karizmatikus és koncepciózus vezető, holott abban az időben erre lett volna szükség” – ezt már egy akkoriban értelmiségiként dolgozó, majd a *későbbiekben a helyi közéletbe bekapcsolódó szabad-demokrata* mondja.

Az 1990-ben megválasztott parlamenti képviselőkhöz hasonlatosan a kisvárosi polgármesterek – a helyi közéletben formális vagy informális irányító szerepet betöltve (Vajda 1991) –, de többnyire ’politikai szakértelem’ híján kezdték meg működésüket, ami nem véletlen, hiszen a korábbi rendszerben csakis a politikailag elkötelezettek nyerhették el a bizalmi posztokat.

Noha a tanácsi korszakban egy rövid ideig volt egészségügyi osztályvezető a városházán, az új makói polgármester is komolyabb közéleti-közigazgatási tapasztalat nélkül vágott neki a városvezetői feladatoknak.

„Az orvosi egyetemen is sok időt töltöttem történelmi témájú könyvek tanulmányozásával. Folyamatosan figyeltem a politikát, ugyanakkor számomra nyilvánvaló volt, azzal a rendszerrel, amelyik kivégeztette Nagy Imrét, nem lehet közösséget vállalni ... A későbbiekben már orvosi praxisom időszakában szereztem egy sportsérülést, amit a mai napig nyögök. Eltört a nyakcsigolyám, emiatt nehezen tudtam az orvosi táskát cipelni. A kollégák rábeszéltek, az évek óta üresen álló osztályvezetői, városi főorvosi állást fogadjam el és töltssem be. Kötelező volt államigazgatási vizsgát tennem. Elvégeztem négyessel. Szerettem az osztályvezetői munkát. Egy idő után azonban nem bírtam azt a légkört, ami az akkori városi tanácsnál kialakult ... A pártbizottság vezetése egyébként engem akart városi kórházigazgatónak, de miután nem léptem be a pártba, mindenütt egy kicsit akadályoztak” – mondja a meghaladott kádári múlt személyét érintő vonatkozásairól az *első szabadon választott polgármester*.

1990-ben még az volt értéknek tekinthető - s egyben a közösség elvárása is -, hogy a városvezető törekedjen munkája, közéleti tevékenysége során érdekharmóniára, inkább legyen konfliktuskerülő és a polgármesterek számára is a demokratikus gondolkodású ember volt a legvonzóbb (Böhm-Szőgyi-Táll 2000: 140-141). A második ciklusra ez megváltozott, a helyi politikusok és a választók is megtapasztalták a vég nélküli ülések és az álviták hiábavalóságát. Akkorra már egyértelműen a határozott, dinamikus vezetői karakter volt imponáló.

Ezek az értékmotivációk a makói közélet folyamatait is befolyásolták. Az 1990-ben megválasztott polgármester stílusa arra az - abban az időkből elvárásaként je-

lentkező – értékválasztásra épült, miszerint a városvezető legyen demokratikus gondolkodású.

Az 1990 és 1994 között hivatalban lévő makói polgármesterrel szemben kritikusan sokfajta bírálatot fogalmaztak és fogalmaznak meg. (Erre példa, amit *egy ellenzéki képviselő* állít: „A polgármester nem erre született. Nem tudott egy ütöképes polgármesteri hivatalt maga mögé állítani. Túlbonylított dolgokat, túlkeverte sokszor a kártyát. Ő egy orvos, meg művész, nagyon sokoldalú, fest és ír. Nem biztos, hogy egy jó polgármester ilyen anyagokból kell, hogy összegyúrva legyen.”) de azt még ellenfelei is elismerték, arra törekedett, hogy egyfajta viszonylagos érdekharmóniában intézze a közéleti teendőket. „A maga hibáival együtt nem volt kapzsi, nem volt harácsoló, demokrata volt. Polgármesterként rendkívül humánusan viselkedett. Nem félték a beosztottak a hivatalban” – fogalmazott utólag a polgármester egyik legnagyobb vetélytársa, az *MDF-es országgyűlési képviselő*. Egy helyi pártvezető szerint a polgármesterhez „bármikor, bármelyik képviselő bemehetett. Akkor is, ha ő éppen valakivel tárgyalt. Azt vallotta, a városatyák előtt titka nincs.”

Ami a rendszerváltozás eufóriájában még demokratikus hozzáállásnak tűnt, az a későbbiekben határozatlanságnak, gyengekezőségnek tetszett. A *polgármester* minderről így beszélt: „Miben voltam gyengekező? Akadt olyan osztályvezető, akivel nem voltam megelégedve. Én azonban végiggondoltam az ő családi körülményeit, és folyamatosan halasztgattam az elbocsátását. Erre csak azt tudom mondani, az utódom idején volt olyan személy, aki belebetegedett abba, hogy nem tudta feldolgozni a körülötte történeteket. Nálam valóban háromszor-négyszer újra kezdhette az illető. Azt sem tartottam feltétlenül megbocsáthatatlannak, ha valaki csak azért késett el egy ülésről, mert távolról járt a munkahelyre biciklivel. Ha rendet kellett csinálni, összehívtam az apparátust és elmondtam, hogy milyen probléma van. Kiosztottam a feladatokat, de hozzátettem viccesen, ez nehogy átcsapjon féktelen munkába, mert annak sincs sok értelme. Így fogtam fel. A gyerekemhez is úgy állok hozzá, a legnagyobb hiba, amit elkövethetek, az az, hogyha nem szeretem. Ha érzi valaki, hogy szeretik, jobb teljesítményre képes. Ott a hivatalban engem szerettek. A polgármesterségem idején sem akartam más lenni, mint ami vagyok. Meggyőződésem, ebből a fajta alkatból is lehet jó vezető. Hiába játszottam volna el a szigorút, ha nem az vagyok. Én szeretettel próbáltam irányítani. Előfordult, valaki maszkekba telefonálgatott össze komoly pénzeket. Ki kellett deríteni, hogy ki az. Megláttam a szemén az érintettnek. Behívtam és mondtam, ha elárulja, akkor nem lesz baja. Kifizettem vele a számlát, de nem rúgtam ki. Olyan is történt - ezt is megértettem egy szintig -, hogy elmentek a munkatársak disznóvágásra meg fokhagymát szedni, közben pedig bizottsági ülésen kellett volna lenniük. Tudtam, politikai ellenfeleim mindent kihasználnak ellenem. Hogy elment disznóölésre a kollega, az ellenzék úgy állította be, hogy szegény asszonynak dolga akadt, hát miért nem lehetett azt a költségvetést két hónappal azelőtt megcsinálni.”

Mint ahogyan az országos politikában, úgy a helyi közéletben sem sikerült a kisgazdákat egy táborban tartani. A makói polgármester sem számíthatott az önkormányzati döntések meghozatalakor a kisgazdapárti városatyák egységes támogatására. Így a városvezető nem egyszer alkalmi koalíciók megkötésére kényszerült. Erre említ példát a *kereszténydemokrata képviselő*: „'90 és '94 között koncepció nélkül születtek a döntések. Hadd mondjak el egy esetet. Ott volt a '94-es költségvetés megszavazása. Kölcsönt akart felvenni a város, de a testületben nem volt meg a kellő szavazat. A pol-

gármester odahívott, hogy hajlandó vagyok-e megszavazni az előterjesztést. Mondtam, igen, ha 25 millióval több hitelt veszünk fel, és ebből elkészül a fürdő számára a sátoztató meg a vízvisszaforgató rendszer. Ekképpen dönt el, hogy nem 40, hanem 65 millió forintot vesz fel a város. Ez volt a szavazatom ára. Így került megszavazásra a költségvetés.”

A kispazda belharc miatt az 1994-es önkormányzati választásokon a hivatalban lévő városvezetővel együtt három kispazda szellemiségű polgármester-jelölt indult. Az 1990-ben masszív tömböt alkotó kispazda szavazóbázis széttöredezett. A polgármester újraválasztásához néhány száz voks hiányzott pusztán. A másik két kispazda jelölt több mint ezer szavazatot vitt el. Ennek (is) köszönhetően a makóiak a szocialisták által támogatott egykori vb-titkárt választották a város új polgármesterévé.

A régi polgármester bekerült a megválasztott helyi testületbe, mint az egyik választókerület képviselője; részt vett a közeleti csörtékben, de immáron nem mint főszereplő. Visszatért eredeti hivatásához, a gyógyításhoz.

„Amikor a polgármesterségem után vissza akartam menni orvosként a szakmába, akkor az egyik doktornő, akit egyébként korábban segítettem az előmenetelében, aláírásokat gyűjtött ellenem, hogy ne térhessek vissza az orvosi pályára. Örömmre, szinte senki nem írta alá. Magát a kezdeményezést nekem jelezték. A kamarához fordultam. A doktornő figyelmeztetéssel megúsza. Azzal védekezett, hogy a makói politikai vezetők bízatták erre. Polgármesteri munkám alatt azzal támadtak, hogy ott-hon praktizálok. Megállapításra került, ez nem igaz. Később, a pályára való visszatérésemkor viszont azt kellett bizonygatnom, hogy végeztem polgármesterségem idejében is orvosi munkát. Bizonyítottam, a népjóléti miniszter engedélyével ugyanis az ÁFÉSZ-nél üzemorvosi tevékenységet láttam el. Ezen túl is nehéz volt a visszatérés az eredeti szakmámba. Vannak automatikus mozdulatsorok, mint például a vérnyomásmérés. Amikor kimentem a beteghez, akkor tapasztaltam, hogy ez teljesen kiesett. Újra kellett tanulnom. Folyamatosan arra törekedtem, hogy mindeközben a beteg ne-hogy észre vegye rajtam a bizonytalanságot. Utána minden rendeződött. A gyógyítás megnyugvást ad. A szabadidőmet pedig nagyrészt a festéssel töltöm. Egész falnyi képet csináltam, álomszerű víziókat. Ezen a falon alig fért el. Tudja, az öregedés rettenetes dolog. Eddig főként az idősekre figyeltem, de látom, egyre kevesebben vannak közöttünk. A nálam fiatalabbakat alig ismerem. Egyedül marad az ember. Célnak azonban kell lennie. Ez most nekem a művészet. A politika számomra már nem élet-cél” – beszél keserűen az *egykori polgármester*.

Huszonkét évesen az akkori tanácsháza munkatársa lett. Pénztárosként kezdte. Gyűjtötte a tapasztalatokat. Csoportvezetőség, igazgatási osztályvezetőség, vb-titkárhelyetteség. Jött szinte minden magától. *A Kádár-korszak makói tanácselnöke* említette egyszer vele kapcsolatosan: már a 70-es évek végén látni lehetett, hogy 10 éven belül 'beérik'. Valóban. A helyi rendszerváltozás államigazgatási teendőit végrehajtó bizottsági titkárként vezényelte le. Büszkén említi az *egykori vb-titkár*, hogy a hivatalban a vezetésével az átalakuláshoz kötődő összes népszavazást, voksolást profi módon bonyolították le. „A választások idején az országos központba az első értékelhető adat Makóról érkezett be, emiatt külön gratuláltak nekünk. Ez is mutatta azt a szakmaiságot, ami nekem fontos” – értekel az *1994-ben polgármesternek választott közigazgatási szakember*.

„Lentről kezdte a pályát. Tökéletesen ismeri a közigazgatást. Végig járta a lépcsőket. Vb-titkárként, azt hiszem, túlságosan is befolyásolni tudta a tanácselnököt. Volt egy em-

berséges, de engedékenyebb tanácselnök és mellette állt egy erőteljesebb, gyorsabb személy, aki sokszor több volt, mint második ember” – ez *egy városházi tisztviselő* véleménye, aki a tanácsi időszakban, majd 1994 után is együtt dolgozott a polgármesterrel.

Az *utolsó tanácselnök* így vélekedik egykori közvetlen munkatársáról: „Határozott, karizmatikus, akaratos egyéniség. Az akaratát, véleményét próbálja érvényesíteni. Mindig meg tudtam vele egyezni. Komolyabb vitánk nem volt, amit ne lettünk volna képesek lerendezni.” Az *egykori tanácselnök-helyettes*, aki gyakran szembe került a vb-titkárral, szigorúbban fogalmaz: „Kemény és diktatórikus volt. Bürokrataként viselkedett. Mereven ragaszkodott a törvény szövegéhez. Egy példa: A 80-as évek derekán indultak be az önerős útépitések. Bizottság elé vittem egy ilyen kezdeményezést, hogy az új korszelemnek megfelelően ne egy személy döntsön. A vb-titkár meg bírálni kezdett engem, ha úgy gondolom, hogy a tanácstörvény nem jó, akkor kezdeményezhetem az országgyűlésnél, hogy módosítsák.”

A *szabaddemokraták egyik helyi politikusa* a következőképpen írja le az egykori vb-titkár, a jelenleg is hivatalban lévő polgármester előéletét: „Nagyon ambiciózus férfi volt. Az előadói munkakörtől jutott el a vb-titkársáig. Ez számomra azt jelentette, hogy egy szakmailag nagyon törekvő emberről van szó, aki mindenképpen eredményt kíván felmutatni. Aki nem elégszik meg a pillanatnyilag elért teljesítményével, hanem jó értelemben mondva karriert akar csinálni. Nekem szimpatikus volt, hogy a 90-es választások után mindenféle politikai felhajtás, önsajnáltság nélkül hagyta ott a hivatalt és ment el kertészeti vállalkozónak. Egyszerűen elintézte azzal, az ő beosztásában nem valószínű, hogy olyan területen tudna dolgozni, ami a szakmai igényét képes lenne kielégíteni. Hátat tudott fordítani az egész addigi életpályájának. Nem kis emberi tartást jelentett ez az én szememben. Mint vállalkozó is talpon maradt.”

A *szocialista párt akkori helyi vezetője* szerint is elismerésre méltó volt, hogy a politikus „vb-titkársága után simán fölvette a gumicsizmát és elkezdte hordani a virágot a piacra.” A *Fidesz egyik makói politikusa* viszont a következő történetről számolt be: „Lezajlottak az 1990-es önkormányzati választások. A városháza főbejáratánál találkoztam a leköszönő vb-titkárral. Gumicsizmában, munkásruhában volt. Látszott, már egész mással foglalkozik. Mondtam neki, látod, mindennek eljön az ideje. »*Vissza fogok én még ide jönni*« – válaszolta.”

A *vb-titkár* úgy gondolta, „akkor tisztességes a rendszerváltás, ha félre álllok”. Mint mondja: „a rendszerváltás attól rendszerváltozás, ha nem csak az MSZMP városi első titkára, a tanácselnök, hanem a vb-titkár is feláll a székéből. Vb-titkárként nem pártfeladatokat láttam el, mégis úgy gondoltam, inkább leköszönök, félreállok. Volt ennek egy üzenetértéke a lakosság szemében. A régi vezetők elmennek, s jönnek az újak.”

A rendszerváltozás emberi viszonyaihoz is adalékul szolgálhatnak egy sokat látott *városházi munkatárs* által közölték: „vb-titkársága után, amikor visszament kertésznek, ’a csizmás korszakába’, a volt kollegák alig álltak vele szóba az utcán.”

1994-re azonban ismét nagyot fordult a világ. Az egykori vb-titkárt kertészetében keresték meg az MSZP makói irányítói, hogy vállalja a polgármester-jelöltséget. „Hosszan vacillált, nem mondott mindjárt igent, de jól esett neki a felkérés. Többszöri rábeszélés kellett ahhoz, hogy ráálljon. Amiatt bizonytalankodhatott, mert nem tudta felmérni, hiszen ő távol került a politikai élettől, hogy miként fogják fogadni az emberek a jelölését. A döntés a pártban annak idején azért született mellette, mert ő jobban értett az államigazgatási munkához. Azt a szempontot vettük figyelembe, hogy olyan személyt ajánljuk a város ve-

zető posztjára, aki képes elmozdítani Makót a holtpontról” – tájékoztat a szocialisták és polgármester-jelöltjük egymásra találásáról az *MSZP makói prominense*.

„A kisgazdák 1994-ben egymás között nem tudtak megegyezni. Mint amikor a disznóvágáskor kidobták a malac fülét, s egy fél tucat gyerek küzdött meg a finom fatartért. E szinten történt a makói politizálás és ez az egykori vb-titkárnak kedvezett” – értékelt utólag *egy jobboldali városatya*.

’94-es választási kampánybéli riválisa, *a szabaddemokraták által polgármesternek jelölt politikus* a későbbiekben így nyilatkozott az új városvezető belépőjéről: „egyből szakmai és közigazgatási szempontok alapján nyúlt a város ügyeihez, a pártpolitika háttérbe szorult. A polgármester hozzáértése pillanatokon belül érződött, s ez kihatott a tisztviselői karra. Egészen másképpen áll ugyanis a munkához egy olyan munkatárs, aki tudja, hogy a tennivalóit egy hozzáértő vezető bírálja el. Polgármestersége kezdetén a hivatal gatyába rázódott.”

A már idézett *városházi tisztviselő*, aki utána szembekerült a polgármesterrel, a következőképpen számolt be a szocialisták által támogatott politikus hivatalba lépéséről: „Amikor polgármester lett, már sok éve ismertem. Megadtam neki a tiszteletet, polgármester úrnak szólítottam. Voltunk néhányan, akik segítettünk neki a városházára való visszatérésekor. Megjelent a kis kockás füzetével, és fogalma sem volt arról, hogy mit is tegyen, új helyzet volt a tanácsi rendszerhez képest. Mi segítettünk, hogy megtanulja a közéleti tevékenység külső és tartalmi fortélyait, szakmai tapasztalatainkra, emberismeretünkre, kapcsolatrendszerünkre, tudásunkra támaszkodott, azt igénybe is vette. Ezek az emberek egy idő után viszont kezdtek terhesek lenni.”

A polgármesterrel szemben állók gyakori kritikája: „túl nagy a városházán a munkatársak cserélődése.” A városvezetőt azonban nem igazán foglalkoztatták az ellenzéki aggodalmak. A későbbi választások (1998, 2002) során kiderült, a makóiakat is pusztán a polgármester közéleti teljesítménye érdekli. Eredményeket (pl. sportcsarnok- és kultúrházépítés) pedig képes volt felmutatni a szocialista politikus. „Sokéves rutinjából fakadóan a polgármester hatékony tárgyalási stílusra tett szert. Képes összegezni, rendszerbe rakni a dolgokat a fejében, és úgy tapasztaltam, néha két-három lépéssel is előtte van már gondolatban a tárgyalópartnerének. Az emberek körében érzékelhető népszerűsége megítélésem szerint abban rejlik, hogy látják benne a képességet: amit eltervez, azt valóra is váltja. A céljait tűzön-vízen keresztül viszi” – elemzi a polgármester helyi elfogadottságának összetevőit *a makói televízió korábbi főszerkesztője*. Tény, a polgármestert eddig kétszer is újraválasztották. Közéleti pályafutása alatt egyetlen számottevő kudarc érte csupán, amikor 2002-ben szocialista képviselőjelöltként az országgyűlési voksoláson elvesztette a küzdelmet legnagyobb politikai ellenfelével, a fideszes aspiránssal szemben. Néhány hónappal később, a polgármester választáson viszont ő győzte le a polgári oldalon lévő vetélytársát.

A rendszerváltó évek makói hatalmi elitjét – a régit és az újat egyaránt - megfigyelve elmondható: az egykori vb-titkár az egyetlen olyan közéleti szereplő, aki képes volt e körből arra, hogy a bukást követően ismét részesévé váljon a helyi hatalomnak. Láthattuk, az utolsó tanácselnök és párttitkár megelégedtek azzal – a 90-es évek elején nem kis feladatnak tűnő – célkitűzéssel, hogy helyreállítsák saját egzisztenciájukat; nem törtek politikai babérokra a városban. Az 1990-ben megválasztott országgyűlési képviselő és polgármester mandátumuk 1994-es megszűnését követően próbálkoztak még a politikai szerepvállalással, de nem sikerült nekik visszakapaszkodniuk a csúcs-

ra. (Az első szabadon választott polgármester 1998-ban is jelöltette magát a városvezetői posztra, súlyos vereséget szenvedett azonban utódjától.) Jelenleg az egykori polgármester orvosként dolgozik, a korábbi honatyja pedig borozót irányít.

A településszociológiai meghatározás szerint azok a közéleti szereplők tekinthetők sikereseknek a helyi politikában, akik „a választásokon kapott megerősítésen túl tartósan legitimálni képesek magukat a lokalitás szintjein.” (Bódi 2000: 212.) A vb-titkárból lett kertész sikeres polgármesterré vált. A rendszerváltó évtized és az ezredforduló időszakában a választásokon résztvevő makóiak többsége úgy vélte: nincs a helyi közéleti porondon olyan szereplő, aki hozzáértőbben, dinamikusabban tudná intézni a város ügyeit. Ebből fakadóan Makón, ebben a kisvárosban az ő személye szimbolizálja a rendszerváltó folyamat összetettségét.

A tanulmány elején vázoltunk néhány, az elitcsere vagy/és rendszer-, illetve struktúraváltozás témakörét érintő elméleti fejtegetést. Jelen írásban – némi iróniával szemlélve a valóságot – találhatunk bizonyító példákat akár a különböző alapvetésekre is. Mondhatjuk, teljes elitcsere történt, hiszen a régi rendszer reprezentánsainak számító párttitkár és tanácselnök még állást is alig talált magának a fordulat után. Ugyanakkor az sem megalapozatlan, amennyiben lándzsát törünk azon érvelés mellett, miszerint elmaradt az elitcsere. A dolgozat második felében követtük nyomon a vb-titkári múlttal bíró polgármester életpályáját, aki a makói rendszerváltó közélet legsikeresebb, háromszor újraválasztott hatalmi tényezője. Joggal tehető fel a kérdés, volt-e elitcsere, ha a tanácsi apparátus korábbi irányítója határozza meg a rendszerváltó évtized kisvárosi viszonyait?

Meggyőződésünk, a rendszerváltozás kisvárosi vetületeit vizsgálándó, nem feltétlenül az a fontos, hogy a különféle társadalmi élethelyzeteket képesek legyünk egy-egy elmélet vegytiszta fogalmi keretei közé beilleszteni, hanem – Makó és majdan más kutatások révén – minél több település régi és új közéleti elitjét, nomenklatúráját, az e kategóriákba tartozó személyek életpályáját fel tudjuk vázolni. Erre pedig a tapasztalataink alapján az interjú-szociografikus megközelítés lehet az egyik alkalmas módszer.

IRODALOM

- A. Gergely A. (1996): Lokalitas, kisvárosiág, elit-státusz. In. Utasi Á.–A. Gergely A.–Becskeházi A.: *Kisvárosi elit*. Budapest, 105–124.
- Bódi F. (2000): Lehet-e próféta valaki saját falujában? Sikeres polgármesterek, sikeres önkormányzatok, sikeres helyi társadalmak. In. Táll Éva (szerk.): *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 209–234.
- Bóhm Antal (1996): *A helyi társadalom*. Kiadja a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke.
- Bóhm A.–Szögyi L.–Táll É. (2000): Polgármesterek értékorientációi az első önkormányzati választások után /1993/. In Táll Éva (szerk.): *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 139–153.
- Gaszó Ferenc (1993): Elitváltás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 5: 16–26.
- Őrszigethy E. (1993): Távol a közhatalomtól. Elitök Besenyőtelken. *Valóság*, 3: 38–50.
- Romsics I. (2004): Rendszerváltás és az elitek. *Rubicon*, 5–6: 101–105.
- Vajda Á. (1991): Az 1990-ben megválasztott képviselők és polgármesterek. *Statistikai Szemle*, 10: 774–788.

TÁJÉKOZÓDÁS

KULTUSZTÁRGYBÓL GONDOLKODÓ

Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, 2004.

Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig: Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest: Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, 2004.

PERECZ László

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Jogtudományi Tanszék
H-1111 Budapest, Stoczek u. 2; e-mail: pereczl@hotmail.com

A két kötetről érdemes együtt szólni, számos tényező összekapcsolja ugyanis őket egymással. Kovács Gábor is, Balog Iván is a mostanában születő magyar eszmetörténet diszciplínájának lassan már a középgenerációhoz számító művelői: Kovács munkásságának a politikafilozófia, Balog érdeklődésének pedig a társadalomelmélet áll a középpontjában. Mindkettejük munkája évtizedes kutatás eredményeit foglalja össze: mindkettő szerzőjének – kiemelkedő sikerrel megvédett – doktori értekezéseként is szolgált. Mindkét kötet megszületése sokat köszönhet a Bibó István Szellemi Műhely szakmai támogatásának: kézirat-fejezeteik megvitatásához a Műhely összejövetelei teremtettek fórumot, Kovács munkájának egyes fejezetei pedig a Műhely tanulmányköteteiben jelentek meg először. A két kötet, ráadásul, ugyanabban a könyvsorozatban, a Műhely és az Argumentum Kiadó közös vállalkozásaként elindított „Eszmetörténeti Könyvtár”-ban látott napvilágot.

A munkák – ez végül a legfontosabb közös jellemvonásuk – a mostanában megerősödő és intézményesülő Bibó-kutatások áramában születtek: nem csupán jeles egyéni teljesítményekként lehet számba venni, hanem a *tudományos* igényű Bibó-recepció megnyilvánulásaként kell méltatni őket. Ez a recepció, tudvalévően, a „Bibó-felejtés” hosszú évtizedei után kibontakozó Bibó-reneszánsznak a második hulláma immár. Az első, a gondolkodó halála utáni évtizedben – a kádárizmus alkonyán és az átmenet hajnalán – kibontakozó hullám, ugye, eminensen *ideológiai* jellegű: Bibó neve ebben hívószó, figyelemre méltóan sokféle hagyományra támaszkodó életműve pedig a rendszerkritikus értelmiség különféle irányzatainak közös nevezője lesz. Ez a recepció a személyiséget mutatja föl, aki képes volt nemet mondani a puha diktatúra csaknem mindenkitől elfogadott berendezkedésére; és az életművet állítja középpontba, ame-

lyikben minden demokrata fogódzóra találhat, legyen jobboldali vagy baloldali, konzervatív vagy szocialista, népies vagy urbánus, hívő vagy hitetlen. Ez az ideológiai recepció intenzív – neki köszönhetően lesz Bibó a magyar nyolcvankilencnek afféle titkos főszereplője –, ám óhatatlanul rövid ideig tart – a demokratikus átmenettel szükségképp véget kell érjen. Az utak elválnak: Bibó lassanként mindinkább terhes örökséggé válik. A jobboldal – mint a reflexív műtszemlélet és a kritikai nemzettudat gondolkodójával – látványosan szembefordul vele, a baloldal – mint élesen antikapitalista és határozottan szocialista gondolkodóról – rossz lelkiismerettel hallgat róla. Az újabb keletű Bibó-felejtés árnyékában azonban, fokozatosan, kevésbé látványosan, ám világosan fölismerhetően, megindul recepciójának újabb hulláma: az életműve ideológiai hasznosításán immár túlnövő, par excellence tudományos recepció. A háttérbe szorult ideológus helyébe itt a magyar eszmetörténeti folyamat jelentős szereplője lép: új keletű eszmetörténeti vizsgálódások kutatási tárgya. Bibó nevét ma, mint említettük, szellemi műhely viseli, életművének kutatására alapítvány jött létre: ezek közreműködői kitartó szorgalommal és figyelemre méltó színvonalon szervezik a konferenciákat, írják a tanulmányokat, állítják össze a tanulmányköteteket. Munkájuk nyomán ma számottevően többet tudunk a gondolkodóról – pályájának különböző szakaszairól és munkásságának egyes összetevőiről, az őt ért hatásokról és a gondolkodását más gondolkodókhoz fűző analógiákról –, mint akár egy évtizeddel ezelőtt.

Nos, Kovács és Balog könyvei háttérben ez a kutatási áramlat áll: egyéni teljesítményeiket ennek az új keletű Bibó-recepciónak a legjelentősebb megnyilvánulásai-ként kell szemlélnünk. A két monográfia között itt azonban megszűnik az analógia: immár a különbségük tűnik szembe. Kovács könyve ugyanis összefoglaló munka, Balog könyve ellenben problémacentrikus monográfia.

Kovács Gábor kötete tehát szintetikus igénnyel készült nagymonográfia. Szerzőjének ambíciója nem szerényebb, mint hogy egyetlen gesztussal törlessze a magyar eszmetörténet-írás régi adósságát: átnyújtsa a régen várt, ám mindeddig hiányzó, átfogó Bibó-monográfiát. A kötet mintha valóban a 19. századi pozitívista tudományosság *Leben und Lehre*-típusú nagymonográfiáinak példáját vállalná föl és igyekeznél követni: elmondani minden lehetőt Bibóról és a Bibó-művekről, földolgozni minden elérhető a Bibó-irodalom régebbi és újabb darabjai közül. A vállalkozás sugallta teljességigényt csupán az alcím látszik valamelyest korlátozni: a kötet – jogot végzett, tanulmányaiban jobbára történeti anyagot mozgató és pszichológiai módszert alkalmazó – hősét eszerint itt mint „politikai gondolkodót” fogjuk megismerni. Bibó – számos változása ellenére is figyelemre méltó egységet mutató – politikai gondolkodása a monográfia hívószava tehát: ez segíti a szerzőt, hogy ne tévedjen el a hosszú, többszöri kényszerű megszakításoktól tagolt életút rejtelmeiben, ne veszítsen irányt a kiterjedt, számos tematikus motívumot görgető életmű bonyodalmaiban. A részletes életrajzi rekonstrukciók, az aprólékos műelemzések és a kimerítő hatástörténeti vizsgálódások: mind erre a hívószóra vonatkoztatva nyernekel értelmet.

A Bevezetés a kötet törekvését Bibó politikai gondolkodásának „rekonstrukciójában” és „kritikai elemzésében”, illetve az annak „közegét és sok tekintetben meghatározóját” jelentő „a szellemi-gondolati kontextusnak a megrajzolásában” határozza meg. A kontextus-rajzolás azonban, úgymond, „nem jelent mechanikus jellegű hatástörténeti megközelítést, hiszen egy valamennyire is jelentős gondolkodó föltétlen

több, mint az öt ért intellektuális hatások számtani összege. Azonban óvakodnunk kell az ellenkező végtől is: bármennyire is szuverén alkotó, mégiscsak olyan szellemi erőterben dolgozik, amelynek csomópontjai befolyásolják gondolkodásának irányát és karakterét. Ezek a csomópontok pedig alkotókat és műveket jelentenek” (13). A célkitűzés tehát a bibói teljesítmény természetére vonatkozó határozott előföltevésen nyugszik. Eszerint Bibó természetesen szuverén gondolkodó ugyan, ám kivételesen receptív szellem: gondolatvilágának egyes összetevői különféle forrásokból származnak, e források nélkül pedig gondolatvilága sem lenne az, ami. A bibói oeuvre ennek folytán nem érthető meg az öt ért szellemi hatások föltárása nélkül. Bibót megérteni tehát annyi, mint megkeresni és megérteni Bibó forrásait. Ebben a fölfogásban intim közelségbe kerül egymással maga a mű és a rá hatást gyakorló idegen művek: azonosul az interpretáció és a kontextualizálás.

Míndez az itt kiformalódó Bibó-kép tekintetében számos következménnyel jár. A legfontosabb ezek közül, hogy a bibói gondolkodás kialakulásának és átalakulásainak történetéről rendkívül aprólékosan részletezett ábrázolást nyerünk, a bibói politikaelmélet mai teljesítőképességének megítélésére ellenben jóval kevésbé nyílik lehetőségünk.

Bibó gondolatvilága ebben a monográfiában tehát, egyfelől, mintegy az olvasó szeme előtt születik meg. A bibói politikaelmélet itt nem kész szellemi terméknek látszik: fokozatosan kialakuló és folyamatosan átalakuló teóriának mutatkozik inkább. Fejezetről fejezetre végigkövethetjük, ahogy lépésről lépésre, egyik hatástól a másik hatásig kiformalódik az, amit Bibó politikai gondolkodásának nevezünk. A monográfia történeti tárgyalásrendet követve megy végig az életút egyes állomásain, minden fejezetben aggályosan sorra véve, az adott szakaszban éppen mivel gazdagodott a monográfiához gondolkodása. Ebben az értelemben a kötet kettősportrét egymást követő sorozataként is fölfogható: minden kettősportré együtt ábrázolja Bibót és éppen aktuális szellemi ösztönzőjét. A kettősportré Bibó mellett szereplő alakjai – a bibói gondolatvilág meghatározó ösztönzői – rendre: Horváth Barna, Erdei Ferenc, Reitzer Béla, Németh László, Guglielmo Ferrero és Hajnal István. Kovács ábrázolásában tehát Bibó politikaelmélete előbb egyetemi professzora, Horváth Barna jogbölcseletének és liberális-anarchoszocialista világképének, gondolkodói karaktere pedig évfolyamtársaival, Erdei Ferencsel és Reitzer Bélával kötött barátságának hatására kezd kiformalódni, majd Németh László történetfölfogása és elitelmélete gyakorol rá meghatározó befolyást, hogy aztán Ferrero hatalom- és legitimitáselméletével megismerkedve munkássága legjelentősebb problémáira találjon, végül pedig Hajnal István kultúrkritikai jellegű, szociológiai irányultságú történeleméletét fölhasználva tovább finomítsa történelemfölfogását. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a monográfia nem a maga szabta történeti tárgyalásrendet követve vesz számba a Bibót ért legjelentősebb hatások közül kettőt, a kereszténység és a népi harmadikutasság befolyását – noha az előbbit kézenfekvően a családi háttér megrajzolása során, az utóbbit pedig a Márciusi Frontbeli politikai szerepvállalási kísérlet fölvázolása alkalmával tárgyalhatná –: mindkettőre az életrajz zárófejezetében, az idős Bibó világképét bemutatva, mintegy összegzőképpen tér ki (421–464).

A genetikus-történeti kontextualizálás háttérében ugyanakkor, másfelől, elhalványulni látszik a bibói teljesítmény kanonikus helyét firtató kérdésre adott válasz. Kovács szellemi életrajzot ír, hősének gondolati evolúciója érdekli tehát. Hogy végül is

hol a helye huszadik századi politikaelméletek sorában a bibói politikai gondolkodásnak, annak rögzítésében ezért monográfiája kevésbé tűnik érdekeltnek. A rendkívül aprólékos hatástörténeti elemzések és a figyelemre méltóan minuciózus műértelmezések árnyékában így háttérbe szorulnak a Bibó teljesítményét kortársi nemzetközi összehasonlításban reflektáló gondolatmenetek. Kovács nyilvánvalóan kiemelkedően művelt – a kortársi filozófiákban szerfölött jártas – olvasó, Bibót és forrásait olvasva többször ötlenek föl hát benne különféle mai szerzők és művek. Így szerzői asszociáció nyomán találkozunk például, a sebességnek a modern életvitelben betöltött szerepét problematizáló hajnali gondolatok bemutatása kapcsán Virilio (278), az 1956-os *Fogalmazvány* elemzése során Wallerstein (332), vagy az Uchrónia interpretációja alkalmával pedig Orwell, Huxley, Bradbury (396) illetve Bourdieu (403) nevével. Az ilyen típusú gondolatmenetek azonban, egyetlen kivétellel, nem látszanak többnek impresszionisztikus analógiákat rögtönző alkalmi megjegyzéseknél. Az egyetlen kivétel Bibó nemzetfogalmának és nacionalizmuselméletének – *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* tárgyalása keretében elvégzett – interpretációja. Kovács ennek során nem csupán Bibó kortársainak, Seton-Watsonnak vagy Carnak az elméleteit vonultatja föl: a nacionalizmusirodalom újkeletű, Ernest Gellner *Nations and Nationalism*-jével és Benedict Anderson *Imagined Communities*-ével induló hullámának darabjait is vizsgálódásába vonja (354–371). Az itt olvasható, imponáló színvonalú összehasonlító elemzéseknek ugyanakkor a kötetben nem akad párjuk: a történeti-genetikus kontextualizálás érdekeit szem előtt tartó vállalkozás egészétől szükségképpen idegeneknek kell maradniuk.

A monográfus talán önmaga is érzi a maga szabta megközelítésnek ezeket a korlátait, így kötetének végére Epilógust illeszt, mérlegre téve benne Bibó demokraciátfelfogását. A rövid fejezet vállalja magára a feladatot, hogy feleletet adjon a történetileg rekonstruált bibói politikaelmélet mai relevanciájának kérdésére. A felelet megfogalmazása magának Kovácsnak is alkalmat teremt rá, hogy kilépjen a hatástörténeti szálak szorgalmas fölfejtőjének és a művek alázatos értelmezőjének szerepéből, és önálló politikafilozófiai álláspont birtokában vonja meg a bibói teljesítmény mérlegét. Az 1944 álforradalmát, 1945 félforradalmát és 1956 forradalmát átélő és részben cselekvően alakító Bibó, olvassuk itt, a „rendszerváltozások specialistája”. Elképezéseiben a politikai demokrácia „egy átmeneti szakaszt követő majdani kívánatos állapotként” van jelen: a „demokrácia tömeglélektani, politikai, pszichológiai és intézményi előfeltételeinek kidolgozása” érdekli tehát (467–468). Normatív demokraciásképe, a korlátolatlan-korlátozhatatlan globális technokapitalizmus mai, a későmodern-posztmodern társadalom egész politikai szféráját átstrukturáló fejleményeinek fényében, ugyanakkor több szempontból is idejétmúltnak látszik. Kétségkívül a „huszadik századi magyar politikai gondolkodás legnagyobb, európai formátumú alakja” tehát, demokraciátfelfogásának azonban, „időtálló” bizonyuló összetevők mellett, akadnak „avítottak ható” elemei is (472).

Balog Iván munkája Bibó társadalomelméleti előföltevéseinek rekonstrukciójára vállalkozik: az egyensúly és a hisztéria fogalompárjára fűzve olvas újra néhány meghatározó Bibó-tanulmányt. Ebben az értelemben a kötet tematikus motívumokat megnevező alcíme – *Bibó István fasizmustól, nacionalizmusról, antiszemitizmusról* – túlságosan szerénynek látszik. Nem egyszerűen néhány bibói motívum földolgozásáról van itt szó: a bibói társadalomelmélet egészének működésében való bemutatásáról.

Balog fölfogásában az „egyensúly” és a „hisztéria” fogalma nem csupán valamiféle, a számos lehetséges egyéb közül taláalomra kiválasztott bibói fogalom: a bibói társadalomelmélet centrumát képező, egymással ellentétes, ám egymást kiegészítő társadalmi állapotokat, illetve folyamatokat jelölő kategóriapáros. Ha pontosan igyekszünk rekonstruálni őket, és gondosan megkíséreljük fölfejteti, miként érvényesülnek az egyes gondolatmenetekben, az életmű egészének meghatározó összetevőit leszünk képesek új fénybe állítani.

Az említett ellentétes alapfogalmak, tudvalévően, – Szilágyi Sándor ismert, szerencsés kifejezését idézve – az életmű „őstojásában”, *Az európai egyensúlyról és békéről* szóló, nagy formátumú töredékben bukkannak föl, az őket működtető módszert pedig Balog – saját, nyilvánvalóan inkább csupán afféle rögtönzött meghatározása szerint – az életmű „össejtjében”, a *Kényszer, jog, szabadság* című doktori disszertációban találja meg. Bibó módszerének szíve-közepe, állítja ugyanis Balog, a szinopszis: sajátképpen szellemi attitűdje és érvelési stratégiája – a természetlen vitákat és rossz diskurzusokat meghaladni, illetve helyettük új alternatívákat megfogalmazni törekvő szemlélet – egykori szegedi professzorának, jogbölcseleti mesterének, Horváth Barnának „szinoptikus jogelméletéből” ered. Bibó úgymond *ebben az értelemben* egész életében Horváth Barna-tanítvány. Ez, a *Sein* és a *Sollen*, a tények és az értékek egymástól neokantiánus szigorral elválasztott világát az alanyi szemléletben „egybelátó” – a kontinentális értékfilozófiai örökséget az angolszász-esetjogi jogszemlélet hagyományai-val kiegészítve megfogalmazott – Horváth-féle elmélet Bibó számára nem valamiféle, rövid jogbölcseleti korszakát befolyásoló teória: sajátos gondolkodói stílusának forrásként szolgáló, tehát életművének egészét meghatározó elképzelés. Így lesz, csupán Balog legjellegzetesebb megfogalmazásait idézve, *Az európai egyensúlyról és békéről* annak bizonyítéka, hogyan birkózik meg a „gordiuszi csomók átvágására” specializált Bibó a „szétválasztás, majd együttszemlélés feladatával” (113); a *Békeajánlat* módszere „a konfliktuális valóság és a problémára irányadó elvek, módszerek összenézése révén az ellentétes érdekek kölcsönös beszámítása” (154–155); *A magyar demokrácia válságának* a „határolt és tervezett forradalmat” megfogalmazó programja „a fennállót konzerváló, konszolidáló és az utópikus, forradalmi jellegű megoldások” „skizofrén módra” való „összekeverése” helyett azok „szétválasztása”, majd „összekapcsolása”, azaz „a Van és a Kell ellentmondásának” „technikailag kezelhetővé tétele” (32); vagy a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* a „társadalmi konfliktusok megoldásának” olyan kísérlete, amelynek során „az abban részesek álláspontjainak nem egyszerűen a számtani közepét kell venni, hanem össze kell vetni a legfőbb értékekkel, legitimációs elvekkel is” (206).

A bibói életműnek ez a beállítása a monográfus Balogot egyrészt arra kényszeríti, hogy figyelmen kívül hagyja hőséneke evolúcióját, másrészt ellenben megteremti számára a lehetőséget, hogy a bibói társadalomelméletet a mai elméletekkel összevethető, versenyképes teóriaként fogja föl.

A monográfia álláspontja szerint tehát, egyfelől, Bibó nézetei nem fejlődnek: megoldásaikban finomodnak és tematikusan gazdagodnak csupán. Bibó itt olyan gondolkodó lesz, aki a maga teoretikus előföltevéseire és sajátos módszerére azonnal rátalálva, munkásságának kezdetétől mindvégig lényegében ugyanazoknak a problémáknak ugyanolyan típusú megoldásával kísérletezik: elméletének változásai csak tematikusak, semmiképp sem gondolati jellegűek. A változatlanul ugyanazt és ugyan-

úgy csináló Bibó gondolatai így voltaképpen nem mutatnak fejlődést. A bibói életmű „egy tömbből faragott” voltát hangoztató szakirodalmi közhelyet Balog a maga részéről igyekszik a legkomolyabban megfogadni és a legkövetkezetesebben végiggondolni. Monográfiájában a figyelmes olvasó is csupán egyetlen szöveghelyet talál, ahol Bibó nézeteinek megváltozásáról esik szó: a szelekció, azaz a társadalmi rétegződés bibói fölfogásának módosulását említő bekezdésben (70–71). A monográfia Bibója autonóm gondolkodó, aki „antidogmatikusan, kritikusan” viszonyul a forrásaihoz, „az őt ért hatásokat” ezért „szuverén módon”, „kiigazítva” építi „saját szemléletébe” (85, 220). Horváth Barna szinoptikus jogelméletéről írottakon kívül érdekes gondolatmeneteket olvasunk tehát ugyan Ferrero legitimitáseméletéről vagy Hajnal István történelemszociológiájáról: mindezek azonban az itt megrajzolt Bibó-kép ábrázolásában a szuverén gondolkodó autonóm gondolatvilágába beépülő hatások csupán.

A monográfiában rekonstruált bibói társadalomelmélet, másfelől, összevethetővé válik a mai társadalomelméletekkel. Bibó műve ebben a beállításban nem saját korának hatásait asszimiláló, korabeli kontextusban értelmezhető alkotás: a benne elemzett problémák megoldásának ma is releváns, a kortársi elméletek piacán is versenyképes szellemi termék. Ez a monográfia nem annyira a bibói gondolatok történeti rekonstrukciójában érdekelt tehát: szisztematikus teljesítőképességének lemerésében inkább. Ha a másik kötetben a kortársi analógiák föllállítása csupán kivételszámba ment, itt főszabálynak tekinthető. Amikor Balog a mai elméleti szociológia vagy történettudomány diskurzusaiba helyezi Bibó megoldásait, a kortársi összehasonlításnak ezt a törekvését kell észrevennünk mögötte. Ennek a koncepciónak a beállításában így, ilyen összehasonlító kontextusban mutatkozik meg Bibó teljesítményének valódi jelentősége és válnak észrevehetővé annak esetleges korlátai. Jelentőséget méltatva, például, Balog így nevezi *A békeszerződés és a magyar demokráciát* a Historikerstreit „legtöbb darabjánál” sikerültebb írásnak (174–175), vagy a *Zsidókérdés*-tanulmányt „világviszonylatban is remekműnek” (253). A teljesítmény legfontosabb korlátját pedig Balog fölfogása szerint a bibói közvetítői és „társadalompszichiáteri” szerepfölfogás menthetetlen elavultsága képezi: a „»szociálpszichoterapeuta« szerepkör kéretlen fölvállalása” voltaképp maga sem egyéb „az ún. »közép-kelet-európai megkésettység«” jegyénél (57) – a „terapeuta szerepkörben rejlő paternalizmust a magyar társadalom már kinötte” (10), „[a] versenyelvű politikai pluralizmus ugyanis a közvetítői szerepkört nagyrészt feleslegessé, okafogyottá teszi” (57).

A kötet tudatosan fölépített deduktív szerkezetet mutat: Bibó társadalomelméleti előföltevéseinek – az egyensúly és a hisztéria fogalmának – rekonstrukcióját követően előbb az európai hisztériák, majd a magyar hisztéria bibói elemzéseinek rekapitulálását kapjuk meg, hogy végül a *Zsidókérdés*-tanulmány analíziséhez jussunk el. Az egyensúly-fogalom rekonstrukciója a szinopszis, az objektiváció és a hatalommegosztás fogalmának elemzésére, a hisztéria-fogalom rekonstrukciója pedig a „hamis helyzet”, a „politikai skizofrénia” és az „ördögi körforgás” bibói terminusának analízisére épül. Az európai hisztériák kapcsán *Az európai egyensúlyról és békéről* részletező – a német hisztéria és a németekkel határos országok hisztériái mellett az összeurópai egyensúly megbomlását és a válságból kivezető utakat is tematizáló – analízisét olvasunk. A magyar hisztéria vizsgálatának középpontjában a *Békeajánlat, az Eltorzult magyar alkot, zsákutcás magyar történelem, A békeszerződés és a magyar demokrácia, A magyar demokrácia válsága* és az 1956-os írások elemzése áll. A *Zsidókérdés*-tanul-

mány az ábrázolásban az életmű intellektuális és morális csúcsteljesítménye: nem csupán a kérdés nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő színvonalú földolgozása, hanem a fiatalkori, 1944 előtti antiszemitizmussal sikeresen, ám jellegzetes neofita önlicitálás nélkül leszámoló gondolkodó felelősségvállalásának lenyűgöző dokumentuma is.

A két kötet tehát, láthatóan, mintegy a most kibontakozó Bibó-kutatás egymástól eltérő lehetőségeit is reprezentálva, szerencsésen kiegészíti egymást: Kovács monográfiájának genetikus-történeti rekonstrukciójával szemben Balog monográfiája racionális-szisztematikus rekonstrukciót végez. A különbségek hangsúlyozása helyett azonban, térjünk vissza befejezésül ismét a hasonlóságokhoz.

Sem Kovács, sem Balog nem filozófiai traktátust ír: tudományos munkát készít. A tudományos vizsgálódás megkövetelte hűvös személytelenség fölszíne alól azonban mindkettejük munkáján átüt az – inkább filozófiai vállalkozásokat jellemző – egzisztenciális érintettség. Bibó Kovács számára is, Balog számára is több valamiféle, tárgyilagosan számba veendő „kutatási tárgynál”: óhatatlanul személyes-egzisztenciális jelentőségű alak marad a számukra. Kötetének előszavában Kovács anekdotikusan idézi föl a szellemi izgalmat, amit az első hazai Bibó-kiadás frissen megvásárolt kötetivel egy presszó sarokasztalához telepedve érzett, először olvasva bele a gondolkodó – korábban csupán rossz minőségű fénymásolatokból ismert – tanulmányaiba. Monográfiájának bevezetésében Balog pedig afféle, mogyoróhéjba foglalt szellemi önéletrajzot ad, elmesélve benne, Bibó hogyan segítette őt előbb a saját lukácsista marxizmusával történő szakításban, utóbb mindenfajta szocializmussal szembeni distanciálódásban, a zsidókérdés-tanulmány meg hogyan nyújtott számára fogódzót a Holocaust „második generációs túlélő-szindrómájától” való személyes megszabadulásához. A megismerkedés óta eltelt éveket-évtizedeket Kovács is, Balog is intenzív munkával töltötte, a megismerkedés pillanatainak faszcináló hatása azonban mindkettejük könyvében érezhető maradt.

Mindkét szerző határozottan reflektálja végül a Bibó-recepció bevezetőnkben említett átalakulását, saját törekvéseit pedig ennek az átalakulásnak az erőterében igyekszik megfogalmazni. Kovács még inkább csupán veszteséget lát a politikai átmenet végigkísérő ideológiai Bibó-reneszánsz elmúlásában. A „rendszerváltás mézeshetei” múltán „a régi szembenállásokba meglepően gyorsan belemerevülő magyar közélet”, úgymond, immár „nem tud, és nem is akar mit kezdeni” Bibó integratív személyiségével és a rossz alternatívák fölszámolásán igyekvő munkásságával (10). Balog ellenben immár nyereséget is képes észrevenni Bibó „erőltetett politikai aktualizálásának okafogyottá” válásában. „Bibó triviális magától értődősége, kanonizálhatósága megszűnt, Bibó probléma lett” magyarázza, „és ez ideális szituáció egy zseniális szerző számára, hogy heurisztikus megközelítései életre keljenek, olvasóinak pedig ahhoz, hogy köldökszinórjáról leválva, önállóan értelmezzék, adaptálják, »lefordítsák« gondolatait... Így szemlélve, nyereségként kell felfognunk azt, hogy elvesztettünk egy kultusztárgyat, de helyette megismerkedtünk egy szuverén és nyitott gondolkodóval, aki csak tette a dolgát, akkor és ott, amikor és ahol kellett.” (9, 11)

KÖNYVEK

A SZEGÉNYSÉG DINAMIKÁJÁRÓL

Spéder Zsolt: *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.*
Budapest: Századvég Kiadó, 2002.

MONOSTORI Judit

Központi Statisztikai Hivatal
H-1024 Budapest, Keleti Károly u. 5-7.; e-mail: judit.monostori@office.ksh.hu

A szegénységgel kapcsolatos tudományos kutatások nem tekinthetők a szociológia periférikus vizsgálati területeinek, hiszen mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szakirodalom bővelkedik a témára vonatkozó vizsgálatokban. A tudományos diskurzusokban való jelenlét, a téma szakirodalmának nagy száma ellenére azonban mégis vannak olyan területek, amelyek az árnyékos oldalhoz tartoznak. Az egyik ilyen a szegénység kialakulásának, tartóssá válásának és a szegénységből való kilábalásnak, azaz a szegénységdinamikának a vizsgálata. Spéder Zsolt könyve ennek a kutatását állítja érdeklődése fókuszába, és ezáltal számos olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amire korábban a hazai szegénység szakirodalom nem világított rá kellő súllyal. Már csak ez a tény is indokolta volna, hogy a 2002-ben, a Századvég Kiadó gondozásában megjelent könyv e recenziója ne három évvel később kövesse a művet. Az 1992–1997 közötti időszakra vonatkozó empirikus elemzés mellett a könyv értékét a megközelítési mód két sajátossága teremti meg, amely még azóta sem ágyazódott be a szegénységgel foglalkozó kutatásokba. Érdemes tehát a megjelenés után három évvel is felhívni a témával foglalkozó kutatók, a szociálpolitikusok figyelmét Spéder Zsolt munkájának ezen értékeire.

Az egyik ilyen sajátosság, hogy a szerző a szegénység jelenségét különböző elméleti keretek, megközelítések felől nézve taglalja. A másik pedig a szegénység dinamikus értelmezése. Nézzük először az első állítást. A szociológiának számos olyan kutatási területe van, amelyen elképzelhetetlen az empirikus elemzés elméleti kiindulópontok leszögezése nélkül. A szegénység kutatása nem ilyen. Sokkal inkább kivételnek, mint szabálynak tekinthetők azok a munkák, amelyekben az empirikus vizsgálat egy elmélet, és abból levezethető hipotézisek tesztelése. A szerző is azzal a gondolattal nyitja könyvét, hogy a szegénység irodalmában feltűnő az empirikus kutatások, a módszertani viták dominanciája, és igen ritkák azok a munkák, amelyek a szegénységet valamilyen elméletbe ágyazottan vizsgálnák. Ezt a hiányt kívánja pótolni a szerző azoknak a meghatározó elméleteknek a bemutatásával, amelyek keretként szolgálhatnak a szegénység jelenségének megismerésében.

Elsőként a társadalmi rétegződés két klasszikus iskoláját, a *funkcionalizmust* és a *konfliktuselméletet* vizsgálja meg abból a szempontból, hogy ezek az elméletek ho-

gyan értelmezik a szegénységet, vagy megközelítésükből hogyan vezethető le a szegénység fogalma. Az elméletek abban hasonlítanak egymásra, hogy a szegénységet a strukturális viszonyok következményének tekintik, és alapvetően a munkaerő-piaci pozíció által determinált társadalmi helyzetként értelmezik. A funkcionista iskola klasszikus képviselőinek tekintett Davis és Moore a társadalmi egyenlőtlenségeket arra a tényre vezeti vissza, hogy a társadalmak számára az egyes pozíciók eltérő fontosságúak, és az egyéni képességek differenciáltak. Szegényekké azok válnak, akik a társadalom számára kevésbé fontos pozíciókat töltik be, azokat, amelyeket sokan mások is betölthetnének. Minél kevesebb emberi erőforrással rendelkezik az egyén, annál valószínűbben válik szegénnyé, hiszen a munkaerőpiacon olyan pozíciót fog betölteni, amelyet a társadalom kevésbé értékel, és ily módon nem is fizet meg. A konfliktuselméleti iskola szerint a társadalom osztályokra bomlása a kizsákmányolási viszonyok szerint történik. Az elmélet klasszikusai – Marx, Wright – a tulajdonon alapuló kizsákmányolást tekintették alapvető strukturáló tényezőnek, de a modern ipari társadalmakban e mellé olyan tényezők is felsorakoznak, mint például a képzettség vagy a szervezeti hatalom.

A két elméleti iskola mellett a szerző kiemeli a *többdimenziós rétegződési teóriát*, amelyeket két szempontból vél meghatározónak a szegénységkutatás vonatkozásában. Az egyik, hogy számos többdimenziós rétegződés elméletben a jövedelem nem következménye, hanem strukturáló tényezője a társadalmi rétegződésnek. A másik pedig, hogy az elméletek hatására jöttek létre olyan fogalmak a szegénységkutatásban, mint például a többszörösen hátrányos helyzet, a depriváció. A többdimenziós rétegződés elméletekben általában már explicit módon is megjelenik a szegénység fogalma. És mivel a rétegződés kialakulását nem csupán a munkaerő-piaci pozíció alapján szemlélik, beemelhetővé válnak a struktúrába azok a társadalmi csoportok is, akik a munkaerőpiac világán kívül helyezkednek el, vagyis az inaktívak.

A továbbiakban Spéder Zsolt olyan elméletek bemutatkozására vállalkozik, amelyek arra próbálnak választ találni, hogy mennyire éles a határvonal szegények és nem szegények között, a „törések” vagy az „átmenetek” meghatározóbbak-e a társadalom szerkezetében. A társadalmi törésvonalakat hangsúlyozó elméletek közül hármat emel ki. Az egyik elméletet Oscar Lewis neve fémjelzi, aki a latin-amerikai nyomornegyedekben élő szegények életmódját, a „szegénység kultúráját” írja le. Lewis szerint a szegénység nemcsak az anyagi nélkülözésben, hanem az értékek és magatartásformák sajátos rendszerében is tetet ölt. Ez pedig lényegileg tér el a középosztályi társadalom értékeitől, viselkedésmintáitól. A „szegénység kultúrája” generációkról generációkra öröklődik, és miközben elzárja a szegények világát a nem szegényekétől, egyfajta védelmi bástyát is képez. A szegények számára éppen ez a sajátos kultúra teszi lehetővé a túlélést, az anyagi nélkülözés elviselését. Ebből a megközelítésből a szegénység időbeli értelmezését illetően az vezethető le, hogy ha valaki szegénnyé válik, akkor élete végéig nem tud kilépni a szegény státuszából, és az átörökített kultúra révén a gyermekek generációjának élete is determinálttá válik.

Szintén a társadalmi törésvonalak fontosságát hangsúlyozza az ún. *kétharmados társadalom modellje* is, amely egy német társadalomelméleti modell. Az elmélet szerint a társadalom kétharmada kizárja a fennmaradó harmadot, és ezen kizárás által biztosítja a relatív jóléti pozícióját. Ezt a gondolatot tekintve az elmélet rokonítható számos osztályelmélettel. A társadalom legalapvetőbb törésvonalát az elmélet

képviselői a munkával rendelkezők és a munkanélküliek között látják. A munkanélküliek alatt nem csak a „klasszikus” értelemben vett munkanélkülieket értik, hanem mindazokat, akik foglalkoztatotti pozícióikat elveszítik. Akinek nincsen munkája az a társadalmi részvétel keretei közül is kiszakad. A második törésvonal a munkaerőpiacon foglalkoztatottak két csoportja között húzódik meg. A teljes munkaidőben, szerződéssel foglalkoztatottak az egyik oldalon, a részmunkaidős, szerződés nélküliek, vagy határozott időre szerződtetettek a másikon. Bár a szerző nem említi, a kétharmados társadalom modelljével sokban rokonítható a társadalmi kirekesztődésre vonatkozó elméletek egy része.

A határozottan szétváló társadalom képének harmadik elmélete az ún. *underclass elmélet*, amely leginkább az Egyesült Államokban terjedt el, az 1980-as évek óta. A teória képviselői úgy látják, hogy a szegények egy osztályok alatti osztályt képeznek, vagyis teljesen elszakadnak a társadalom többségétől. A szerző kiemeli, hogy ez az elmélet veti fel legélesebben az érdemtelenység kategóriáját. A szegények maguk tehetnek arról, hogy elszegényednek, jellemző rájuk a lustaság, a megbízhatatlanság, az alkoholizmus, érzelmeik rapszodikussága. Ugyanakkor nem mondható el az, hogy az underclass elmélet képviselői egyformán közelítik meg ezt a kérdést. Vannak olyan szerzők, akik az underclass definícióját a munkaerő-piaci pozícióhoz kötik, és a formális munkaerőpiacról kirekesztődöket tekintik az osztályok alatti társadalom tagjainak. Míg mások azt hangsúlyozzák, hogy az underclass társadalomtól való elszakadása térben is megnyilvánul, azaz térbelileg szegregálódnak.

A társadalmi törésvonalakat hangsúlyozó elméletektől lényegileg térnek el azok, amelyek a társadalmi csoportok közötti átmeneteket hangsúlyozzák. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a szegények és a nem szegények közötti határvonalat nem tekintik éles törésvonalnak, másrészt azt is feltételezik, hogy az egyén életpályáján belül is változhatnak szegény és nem szegény periódusok. Ulrich Beck *kockázati társadalomról* beszél, amelyben a társadalom széles rétegei veszélyeztetettek a szegénység által. Ennek az az alapvető oka, hogy az 1980-as évek német társadalmában – amelyre Beck modellje vonatkozik – a munkanélküliség egyre kevésbé függ az iskolai végzettségtől, azaz a munka világából való kiszorulás nem csak a legképzetlenebbeket, hanem a nagyobb humán tőkével rendelkezőket is sújtja. A kockázati társadalomban tehát sokan megtapasztalják a munkanélküliség tényét, kik hosszabb, kik rövidebb időre. A szegénység ebben az összefüggésben nem feltétlenül tartós állapot, hanem „életpálya specifikus tapasztalat”.

Az átmeneteket hangsúlyozó elméletek sorában a kockázati társadalom modellje mellett a szerző két további teóriát emel ki. Az egyik a *családfejlődés elmélete*, amely azon a megállapításon alapul, hogy minden család ugyanazt a pályát futja be. A házasságkötést követi a gyermekek születése, azok kisgyermekkora, iskoláskora, felnőtté válása, a szülőktől való kirepülése majd az egyedüllét. A különböző korszakok eltérő szegénységi kockázatot hordoznak magukban. Persze a modern társadalmakban alaposan átalakult ez a séma, ami alapvetően a munkaerő-piaci változásokra, az iskolában töltött évek kitolódására, a partnerkapcsolatok mintázatának átalakulására vezethető vissza. Kérdéses, hogy ilyen körülmények között hogyan jelenthet gondolati kiindulópontot a családfejlődés elmélete. A szerző által ismertett teóriákat az ún. „*életút szociológiája*” elméleti keret zárja. Az ide tartozó megközelítések is azt hangsúlyozzák, hogy az egyéni életút különböző szakaszokra

bontható, ami jellemzően eltérő a férfiak és a nők esetében. Az életút különböző fázisai – éppúgy, mint azt a családfejlődés elméletében is láthattuk – eltérő szegénységi kockázatokat hordoznak magukban.

A szerző által bemutatott elméletek kiindulópontot jelentenek a szegénységdynamika vizsgálatának két alapkérdéséhez. Az egyik, hogy mennyire válik szét a szegények és nem szegények társadalma. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy mennyire válik tartóssá a szegénység egy adott társadalomban. Ha a tartós szegénység dominál, akkor ez előbb utóbb a társadalomtól való elszakadással, kirekesztődéssel, „underclass”-á válással, térbeli szegregációval jár együtt. Ha viszont a szegénység átmeneti jellege erősödik fel, ahogyan azt a „kockázati társadalom” elmélete hangsúlyozza, akkor nyilvánvalóan sokkal inkább a társadalmi átmenetek és változások, mint a törések, szakadások válnak jellemzővé. Ezekből következik a második alapkérdés is, azaz, hogy mennyire jellemző a szegénység állapota az egyének életének teljes szakaszára, ki lehet-e lábálni a abból. Ha egy társadalomban a tartós szegénység dominál, akkor ebből az is következik, hogy az feltehetően generációkról generációkra öröklődik, és az egyéni élet teljes szakaszára jellemző. Míg a „kockázati társadalomban” az átmeneti szegénység dominál, ami a társadalom viszonylag széles rétegeit érinti, ám nem jelent egy életen át tartó, determinált élethelyzetet.

A könyv empirikus kutatásokat bemutató fejezetei tulajdonképpen ezekre a kérdésekre próbálnak választ találni. Szeretnénk azonban hangsúlyozni, hogy az egyes elméletek nem kizárólagosak egy adott társadalom vonatkozásában. Egy kockázati társadalomban – ahol a szegénység széles társadalmi rétegeket érinthet az életpálya egy-egy szakaszában – is lehet tartós, mély szegénység, szegregáció. Más-más mechanizmusok alakítják ki azokat, eltérő társadalmi rétegeket érintenek, és eltérő társadalmopolitikai intézkedéseket igényelnek.

Visszatérve Spéder Zsolt könyvére, a szerző a Magyar Háztartáspanel adatállományait elemezve az 1992 és 1997 közötti időszakot veszi górcső alá. A kutatás keretei között 6 éven keresztül ugyanazokat a személyeket és háztartásokat keresték fel a vizsgálatot végzők. Ez nyújtott lehetőséget a szegénység dinamikájának mikroszintű elemzésére. Az elemzés alapvetően a jövedelmi helyzet alakulásának bemutatására koncentrált, bár néhány ponton a deprivációs megközelítés bevonására is kísérletet tesz a szerző. A 6 éves periódus alatt a vizsgálatba bevont személyek közel 1-e sohasem élt az átlagos jövedelem 50%-a alatt. Több mint 3/4-ük azonban legalább egyszer a szegénységi küszöb alá került. Tartósan szegényeknek a szerző azokat tekintette, akik a 6 évből háromnál többször kerültek a határérték alá. Arányuk nem érte el a 6%-ot. Az átmeneti szegények aránya pedig a társadalom 20%-át közelítette meg. Persze kérdéses, hogy az átmeneti szegények esetében mennyire folyamatosak a szegénységben töltött évek. Eltérő élethelyzetekre utal, ha valaki egyszer pl. 3 éven keresztül szegény vagy időről időre, 1-1 rövidebb periódusra süllyed a szegénységi küszöb alá. A szerző elemzései azt mutatják, hogy az átmenetileg szegényekké válók körén belül igen magas azoknak az aránya, akik „ingáznak” a szegény és a nem szegény státusz között, az egyes megfigyelési időszakok egymásutánjában. Ráadásul ez a mozgás nem pusztán a szegénységi határvonal körüli dinamikát jelenti. A szegénységből kilépők jelentős csoportja igencsak eltávolodik a szegénység élethelyezétől. Különösen igaz ez akkor, ha több éven keresztül figyeljük a mozgásukat. És ugyanilyen nagy dinamikát jeleznek a szerző kutatásai, ha a szegénység rekrutációs bázisát vizsgáljuk, azaz a szegénnyé

válók csoportját. Ezek az eredmények igencsak igazolni látszanak azt a kockázati társadalom elméletében megfogalmazott tételt, miszerint a szegénység, még ha csak rövidebb időszakokra is, de középosztályokat is érintő társadalmi jelenséggé válik a modern társadalmakban.

Ekkor viszont felmerül a kérdés, hogy vajon mi okozza ezt az erőteljes dinamikát? Milyen okokra vezethető vissza a szegénységbe való belépés és kilépés? Vajon mik azok az események az egyéni és a családi életútban, amelyek az elszegényedés kockázatát valószínűsítik? Feltételezhetjük-e, hogy a tartós szegénnyé válás és az átmeneti szegénység meghatározó faktorai nem ugyanazok? A tartós szegénységet determináló faktorok tekintetében a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy mindazok a szocio-demográfiai tényezők, térbeli meghatározottságok, amelyek a keresztmetszeti szegénységet előidézik, a tartós szegénységben is döntő fontosságúak. Sőt azt is bizonyítja, hogy azok a tartós szegénységet még erőteljesebben determinálják, mint azt az eddigi keresztmetszeti vizsgálatokban tapasztalhattuk. Meghatározó szerepe van az iskolai végzettségnek, a munkaerő-piaci pozíciónak, az életkornak, a családszerkezetnek, a lakóhely térbeli elhelyezkedésének és típusának, valamint az etnikai hovatartozásnak. Persze ezek közül számos vonatkozásban változhatott az egyének társadalmi pozíciója a vizsgált hat évben, amely befolyásolhatta a szegénységet, mint élethelyzetet. Ezért célszerű ezeket a magyarázó faktorokat is dinamikus változóként kezelni. A folyamatok dinamikájának megmutatásában az sem elhanyagolható, hogy a magyarázó faktorok különböző kombinációja milyen társadalmi helyzeteket generál. Bizonyos tényezők felerősíthetik, míg mások kiolthatják az egyes magyarázó változók hatását. A szerző ezeknek a vizsgálati szempontoknak a bevonásakor komoly korlátokba ütközött, amely elsősorban a használt adatbázis alacsony esetszámának volt köszönhető. Ennek ellenére több vonatkozásban kísérletet tesz a magyarázó változók dinamizálására. Vizsgálja a háztartási jövedelemstruktúrában bekövetkezett változásokat. Feltételezi ugyanis, hogy a szegénységből való kilépés, illetve belépés alapvetően meghatározott a munkaerőpiac által, az pedig mérhető azzal, hogy adott társadalmi csoport jövedelemstruktúrájában mekkora százalékot képviselnek a munkajövedelmek. Eredményei azt mutatták, hogy azoknak a körén belül, akik egyik évről a másikra elszegényedtek, munkajövedelmeiknek aránya visszaesett, míg a szegénységből kilépőknél éppen a munkajövedelmek aránya növekedett meg. Persze a munkajövedelmek arányának változása mögött többféle folyamat is állhat, amit érdemes szétbontani. A munkanélkülivé válás mellett olyan tényezők is szerepet játszhatnak, mint a nyugdíjazás, az inaktívvá válás különböző formái, a gyermekszületés, a válás, és természetesen úgy is bekövetkezhethet a munkajövedelem arányának csökkenése, hogy az egyén nem kerül ki a munkaerőpiacról, hanem egy kedvezőtlenebb pozícióba jut. Mindezeknek a szétválasztása nagyon fontos lenne annak megértéséhez, hogy milyen okokra is vezethető vissza a szegénység.

A dinamikus vizsgálatoknak éppen az az egyik legnagyobb hozadéka, hogy a magyarázó faktorok között is, illetve a magyarázó tényezők és a szegénység között is felállítható egy oksági lánc, amely által tipikus életutak rajzolhatók fel. A könyvben tulajdonképpen ez a demográfiai hatások elemzésénél jelenik meg a legteljesebben. Már a legrégebbi szegénységkutatások is felismerték azt, hogy az olyan demográfiai események, mint például a házasságkötés, a gyermekvállalás, a válás, az özvegyülés az átlagosnál magasabb szegénységi kockázatokat vonzanak. Persze kérdés az, hogy

vajon milyen társadalmi jellemzők azok, amelyek a társadalom bizonyos tagjait ezen események bekövetkezésekor is megvédik az elszegényedéstől? A másik kérdés az, hogy mennyire válik tartóssá ez az állapot, azaz ki tud-e lábálni a háztartás a szegénységből? És végül az is kérdés, hogy vajon biztosak lehetünk-e abban, hogy helyesen állítottuk fel az egyes események közötti oksági láncot, vajon minden esetben ugyanúgy hatnak-e a magyarázó változók? Számomra a könyv legérdekesebb része az, amelyben a szerző ezekre a kérdésekre keresi a választ. Még akkor is, ha a kellően mély elemzésre az adatbázis a fentebb említett okokból nem nyújt lehetőséget. A legtöbb fentebb említett esemény vonatkozásában a szerző bizonyítja, hogy a demográfiai események bekövetkezési körüli években az elszegényedés kockázata növekszik. Persze nem minden esetben egyirányú ez a kapcsolat. A gyermekvállalás esetében például éppen azt tárja fel Spéder Zsolt, hogy a szegény családoknak, ahol esetleg már a gyermek születése előtt is kedvezőtlen az aktivitási arány, a gyermekvállalás a jövedelmi pozíció átmeneti javulását is eredményezheti. Ezek a családok, ha nem is magas jövedelemhez, de legalább valamilyen társadalombiztosítási alapú ellátáshoz juthatnak a gyermek születésével. Persze ezekből az elemzésekből még nem egyértelmű a közvetlen ok-okozati viszony, hiszen egyéb hatásokkal kellett volna kontrollálni a demográfiai események szegénységre gyakorolt hatását. Ez azonban már egy olyan finoman tagolt kép megrajzolását jelentené, ahol a kis esetszámok igencsak elbizonytalanítanák az eredményeket.

Spéder Zsolt könyve alapvetően a jövedelmi szegénység kérdésével foglalkozik, miközben mind a felvázolt elméletek, mind pedig a szerző által felvetett kérdések indokolnák más dimenziók bevonását is. A szegénység dinamika szempontjából külön vizsgálati kérdés az, hogy a jövedelmi szegénység kialakulása, tartóssága hogyan hat az életkörülmények más területein megjelenő hátrányos helyzetekre. E tekintetben jó kiindulópontot jelent az a Gordoni elmélet, amelyet a szerző is megemlít. Gordon azt feltételezi, hogy a szegénység különböző vonatkozásai (jövedelmi szegénység, fogyasztási krízisek, lakáshátrányok stb.) egy időben meghatározott rendben kapcsolódnak egymáshoz. A jövedelmi szegénységet később követi a fogyasztási krízis, majd a vagyoni depriváció, esetleg a lakókörülmények leromlása. Ugyanez visszafelé is igaz vagyis, hogy a jövedelmi pozícióban bekövetkezett javulás, a jövedelmi szegénységből való kilépés csak később érződik az életkörülmények más vonatkozásaiban. Ez azt is jelenti, hogy a megfigyelés pillanatában egy adott jövedelmi szint alapján nem tudjuk eldönteni, hogy az egyén vagy a háztartás a szegénységbe tart, vagy abból éppen kilábal. Feléli a tartalékait vagy éppen most nyílnak meg a lehetőségek a számára, hogy tartalékot képezzen. Azaz nemcsak abban az értelemben van dinamika a társadalomban, ahogyan a szegénységet meghatározó faktorok egymáshoz kapcsolódnak, ahogyan ezek a faktorok a jövedelmi helyzetre hatnak, hanem a tekintetben is, ahogyan a szegénység különböző aspektusai egymáshoz kapcsolódnak. Talán úgy is megfogalmazhatnánk ezt, hogy addig van lehetőség a szegénységből való kiemelkedésre, amíg a társadalmi hátrányok „csak” a jövedelem tekintetében regisztrálhatók. Ha az összekapcsolódik az életkörülmények egyéb területein mért hátrányokkal, akkor a szegénység mélyül, és tartóssá válik.

A szerző két területen tesz kísérletet arra, hogy az életkörülmények dinamikáját vizsgálja. Az egyik a lakáshelyzet, a másik pedig a fogyasztási krízisek dinamikája. Míg ez utóbbi vonatkozásban elég erőteljesen követi a fogyasztási krízisek dinamikája

a jövedelem dinamikáját, addig a lakáshelyzetnél értelemszerűen kisebb a mozgás. Persze ebből a szempontból talán a megfigyelési idő hossza sem minden esetben kielégítő. Mindenesetre érdemes az életkörülményeknek még több dimenzióját dinamikájában vizsgálni. Azt hiszem, hogy Spéder Zsolt könyve olyan újszerű és alapvető kérdéseket tett fel, amelyek kutatása a legnagyobb kihívás a szegénység kutatók számára. Persze ezeknek a megválaszolására olyan célzott adatfelvételek szükségesek, amelyekből dinamikus változók sora állítható fel, amelyek megfigyelési időszaka kellően hosszú, a megfigyelt személyek és családok száma pedig kellően nagy ahhoz, hogy az elszegényedés, a szegénységből való kilépés, a tartós szegénység felé vezető sokféle életút feltárható legyen. Ezeknek a felrajzolása nem pusztán árnyalná, hanem ahogyan arról *A szegénység változó arcai* című könyv meggyőzi olvasóját, meg is változtatná a társadalomról alkotott képünket.

A SZEGEDI MŰHELY KÉT KÖTETE

Pászka Imre-Szűcs Norbert (szerk.): *Kisebbszociológia*.
Szeged: Szociológia TDK-Belvedere 2003.

Pászka Imre (szerk.): *A látóhatár mögött*. Szeged: Szociológia
TDK-Belvedere, 2004.

TAMÁSKA Máté

Szegedi Tudományegyetem, Szociológiai Tanszék
H-6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30–34.; e-mail: mateszoci@hotmail.com

A Szegedi Tudományegyetem elsők között hirdette meg először „B” szakos képzésként, majd rendes nappali státuszban a szociológia szakot. A jogelőd József Attila Tudományegyetemen megkezdett szociológusképzés egybeesett a felsőoktatás robbanásszerű expanziójával, a képzés tömegessé válásával. A színvonal süllyedése a korábban nagy múlttal rendelkező történész- és irodalomképzést is veszélyeztette, veszélyezteti. Hatványozottan igaz ez egy frissen beindított, intézményes tudósképzésben semmiféle múlttal nem rendelkező szakra. Nem kívánunk belemenni a vitába, hogy az egyetemek mely feladata a fontosabb, a szakemberek, vagy a fiatal tudósgenerációk képzése, azt azonban megállapíthatjuk, hogy ez utóbbi nélkül az universitas eszméje mindenképpen csorbát szenved. Ezért is örömdetes, hogy az alig egy évtizedes múlta visszatekintő szegedi szociológiaoktatás immár több „kézzelfogható” eredményt mutatott föl e téren, legutóbb két, Pászka Imre, illetve Szűcs Norbert által szerkesztett hallgatói kötetet.

A kiadást a történész szakma utánpótlásában komoly múlttal rendelkező Belvedere Meridionale vállalta. A Belvedere hagyományos fóruma a fiatal szegedi tudósoknak, akik egy-egy kutatóműhelyhez csatlakozva itt indulhatnak el pályájukon. A „Látóhatár mögött” című kötet előszavában a szerkesztő külön kiemeli e kisebb céhek fontosságát, mely egyben biztosíték is a komoly szakmai munkához. „A kötet szerzői, láthatóan, a „kis műhelyek” egyik-másikában tanonckodtak, de van aki közülük több „műhelyben” is inaskodott, ami csak hasznára vált.” A mostani kiadás előzményeként a dolgozatok „sikeresen vették” a 2003-as OTDK megmérettetést: „Nagy Terézia első, Héjjas Barbara második, Szűcs Norbert harmadik, Nagy Gábor Dániel pedig különdíjban részesült.” Ez a siker az öt különálló tanulmányból álló kötet (Szűcs Norbert kettő is jegyeztette magát) tudományos előtörténete, egyben összefogó kapcsa.

Az írások egyik fele az uralkodó diskurzusban nem, vagy ha igen, negatív visszhanggal jelenlévő csoportokat igyekszik bemutatni: deviáns fiatalokat, szegedi hajléktalanokat, au paireket. A másik két írás a műhelynek otthont adó város társadalmát, annak egy-egy jellemzőjét, pártpreferenciáját, illetve cigányokkal szembeni attitűdjét veszi górcső alá. Amennyire szerzteágazóak a témák, annyira sokféle módszertani megközelítéssel éltek a szerzők: dalszövegek elemzése, kapcsolatháló kutatás, mélyinter-

júk, megfigyelés, illetve statisztikai elemzés. Ez utóbbi adatbázisát a tanszéken évek óta a képzés részeként megvalósított Szeged-vizsgálatok adták.

Ha egy város szociológiaképzésnek ad otthont, szinte természetes, hogy mint kutatási téma, elemzési egység kerül a figyelem középpontjába, hiszen „kéznél van”. Nem csoda, hogy három írás is ezt az utat választotta. Nagy Gábor a szegedi választási preferenciákat vizsgálta a tanszéken szervezett kérdőíves felmérésekre támaszkodva. A többváltozós elemzést is felvonultató munka végső konklúziójában megállapítja, hogy ellentétben a Gázsó Ferenc által vizsgált falusi népességgel, Szeged városában a pártpreferenciák igencsak instabilak. Ezzel megerősíti Körösényi András meglátását, aki az urbanizáció egyik hatását épp a pártpreferenciák elmosódásában látja. Fogódzók persze akadnak, elsősorban a „vallásosság, a társadalmi osztályhelyzet szerinti önbesorolás”, illetve a „személyes helyzet változása a rendszerváltás óta”. E változók mentén mégiscsak megrajzolható egy viszonylag stabil választóvonal a két nagy gyűjtőpárt között.

Szintén a szegedi vizsgálatokra támaszkodott Szűcs Norbert, mikor a városi lakosság cigányokkal kapcsolatos társadalmi távolságtartását választotta témául. Eredményeiben nem utal szegedi sajtóságra, sokkal inkább az országos tendenciákkal megegyező jelenségekre bukkant. Az adatokból arra következtetett, hogy a szegediekre is áll Lázár Guy megállapítása, hogy a többség cigányokkal kapcsolatos előítéletei elsősorban az életmódbeli eltérésekre vezethetőek vissza. Fontosnak tartotta kiemelni a rejtett előítéletesség jelenlétét, mely elsősorban a középgenerációra jellemző, szemben a fiatalok „őszintén” kirekesztő véleményével.

Nagy Terézia hajléktalanok kapcsolati hálóját vizsgáló kutatásában nem használhatta a szegedi vizsgálatok eredményét, hiszen az a lakosság-nyilvántartás címjegyzékéből dolgozott, ahonnan e marginális réteg felkutathatatlan. „Emberközelibb” módszerekkel, interjúkkal, megfigyeléssel, illetve a Magyarországon még kevésbé elterjedt számítógépes kapcsolatháló elemző programmal igyekezett rámutatni e csoport sajátosságaira. Más társadalmi csoportokkal összehasonlítva a hajléktalanok kapcsolathálóját lényegesen szegényebb, alig találni kifelé mutató irányokat. A hajléktalanok azonban nem csak kívülállók, hanem életmódjuk révén bezárkózók is egyben. A dupla záras elkülönülést szemléletesen jelenítik meg a számítógép által megrajzolt kapcsolati ábrák.

Szeged, mint „kéznél lévő” elemzési egység mellett, a fiatalok, mint társadalmi csoport kutatása szintén önmagát adó téma. A korcsoportok szerint erősen szegregált modern társadalomban a diákság életkoránál fogva egészen közelről érzékeli, résztvevőként figyelheti a fiatalok társadalmi csoportját. Ami persze épp annyi veszélyt is hordoz magában, mint lehetőséget. Héjjas Barbara egy ismert hazai rock együttes szövegeit elemezve az integrációjukban valamiképpen megakadt fiatalok világképét elemezte. Rámutatott e szövegek és több fiatalokat érintő szociológiai elmélet, illetve a társadalmat foglalkoztató, azt veszélyeztető jelenség közötti összefüggésre. A szövegekből kiolvasható a fiatalok gondolkodásmódja, megismerhetőek problémáik. Ezek fényében pedig a felületi kezelések helyett a válságjelenségek okainak kiküszöbölése kerülhet előtérbe.

Ugyanígy „fiatalos” témával találkozhatunk Szűcs Norbert második írásában. Második munkájában az „au pair” jelenség elmúlt tíz évében megfigyelhető változásaira koncentrált. Míg egy évtizede Németország és Anglia fej-fej mellett haladtak mint célország, addig mára az angol nyelvterület dominanciája figyelhető meg. A korábbi

gazdasági előnyök mára elolvadtak, és elsősorban a nyelvtanulás, a tapasztalat, a kaland, a családtól való függetlenedés vált a legfontosabb motivációvá. Párhuzamba állítja a korábbi cselédség intézményének kultúráközvetítő funkcióját a mai fiatal lányok külföldi munkavállalásával. Jellemző módon, a munka jellegéből, illetve a női szerepből fakadóan ez leginkább az étkezési szokásokban mutatható ki.

A látóhatár mögött kötet munkái egymástól független kutatások, melyek csak néhány szálon kapcsolódnak egymáshoz. Az egy évvel korábban megjelent *Kisebbség-szociológia* viszont tematikus munka. Az előszóban a szerzők a könyvet „elsősorban a kisebbség-szociológiai témák iránt érdeklődő felsőoktatási hallgatóknak ajánlják”. A szerény ajánló mellé hozzátehetjük, nem csak hallgatóknak lehet hasznos ez a munka, hiszen a rendszerváltás után e témában megjelent bibliográfiai áttekintésről van szó. A szerzők között található „ismerős” neveket, mint Nagy Terézia, Nagy Gábor Dániel, Szűcs Norbert, illetve a szegedi Tudományos Diákkör más volt tagjait, Baranyai Klárát, Komáromi Zsuzsát, Nagy Juditot és Varga András. „Egy hasonló tematikájú kötet írói kétféle problémával szembesülhetnek: túl sok vagy túl kevés szakirodalom áll rendelkezésre. A szerzők mindkét típusú nehézséget megtapasztalhatták” – vélekednek a könyv szerkesztői. A csatolt bibliográfiák testességét szemlélve, valóban nagy a szórással a kutatói érdeklődés terén. Szubkultúrákkal, cigánysággal, határon túli magyarokkal foglalkozó tudományos írások százával születtek az elmúlt tíz évben. Ezzel szemben nagyságrendekkel szegényebb bibliográfiával rendelkezik a szexuális kisebbségi irodalom, illetve a zsidóságtudomány.

Nagy Teréziának az ifjúsági szubkultúrákkal foglalkozó kutatásokat bemutató írásánál a szakirodalom bősége jelentette a legnagyobb kihívást. A rendszerváltás után egyre nagyobb hangsúlyt kapó ifjúsági szubkultúrák kutatása igazi kilencvenes évekbeli slágertémának számított. Ám, mint a szerző megjegyzi a probléma-centrikus vizsgálatok között nem alakult ki tudományos diskurzus, a gazdag irodalom egyben a megközelítések összehasonlíthatatlanságig sokféle módszerét hozta létre. A kapott eredmények így nem állnak össze egy jellegzetes ifjúsági szubkultúrákat kutató iskolává.

A legnagyobb irodalommal mindenképpen a határon túli magyar kisebbségkutatás büszkélkedhet. Ennek egyik oka, hogy a rendszerváltás előtt ez a téma „jegelve volt”, így jó néhány évtizedes lemaradást kellett pótolnia, másrészt a hazai szakemberek mellett a környező országok magyar tudományossága is komoly szerepet vállalt e témában. Nagy Judit és Varga András írásában az elmúlt egy évtizedben lezajlott hangsúlyeltolódásokra koncentrált. A kilencvenes évek elejének fő problematikája még elméleti jellegű volt, a magyarsághoz tartozás kritériumait igyekeztek tisztázni. Az évtized elején lezajlott népszámlálások utat nyitottak a demográfiai jellegű vizsgálatok előtt, melyeket a határon túli magyar társadalomnak belső tagozódását feltáró kutatások követték. A kilencvenes évek közepétől a különböző műhelyek között meginduló aktív párbeszéd megteremtette a lehetőségét annak, hogy ellentétben a szubkultúrákkal foglalkozó szakszociológiával, a határon túli magyarok témakörében összehasonlítható komplex tudás épülhessen föl.

A harmadik slágertéma szintén az etnikai kérdés körül rajzolódott ki, de immár a határokon belül, a hazai cigánysággal kapcsolatban. A cigánysággal foglalkozó kutatásokat, akárcsak az előző kettőt, a kilencvenes években látványosan felszínre kerülő problémák ihlették. Szűcs Norbert bevezetőjében a cigánykérdést egyenesen Magyar-

ország legsúlyosabb szociális problémájának nevezte. A kilencvenes évek szociológiai kutatásait pedig (comte-i szellemben) a megoldáshoz vezető első lépcsőnek tekint. Hangsúlyozza, hogy a feltárt összefüggéseknek szervesen be kell épülniük a köztudatba, pl. a rendőroktatás révén, hogy ott az előítéleteket mérséklő módon fejtsék ki jótékony hatásukat.

Jóval szegényesebb szociológiai irodalma van a hazai szexuális kisebbségekkel foglalkozó diszciplínának. Baranyai Klára és Komáromi Zsuzsa ezt azzal magyarázza, hogy e téma még mindig tabunak számít hazánkban. Ezt támasztják alá azok az empirikus kutatások is, melyek csökkenő intenzitással, de a homoszexuálisokkal és a leszbikusokkal szemben elutasító attitűdöt mutattak ki.

Nagy Gábor Dániel a zsidóság helyzetét értékelő kutatások összegyűjtésére vállalkozott. Bár etnikai felhangjai is lehetnek a témának, koránt sem olyan kutatott terület, mint a cigányság. Írásában a két fő témacsoport szerint tárgyalta a kérdést, úgy, mint az antiszemitizmus és az asszimiláció-identitás. Annak ellenére, hogy két céljában és tematikájában különböző kötetről van szó, együttes bemutatásuk indokolt, hiszen egyazon műhelyből való mindkettő. A szerzők többsége azóta megkezdte doktori tanulmányait, egy részük óraadó oktatóként átült a katedra másik oldalára. Másrészt, bármennyire furesán hangzik is, mindkettő hiánypótló mű. Elsősorban céljuk miatt, hiszen fórumot biztosítottak fiatal kutatóknak a bemutatkozáshoz, a tudományos pályán való elinduláshoz, tovább ápolva az univeritas eszméjének a tudósképzésben betöltött szerepét.

A SZÉKELYFÖLD VIDÉKI TÁRSADALMÁRÓL

Oláh Sándor: *Falusi látteletek 1991–2003*.

Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2004.

NAGY KALAMÁSZ Ildikó

MTA, Politikai Tudományok Intézete
H-1014 Budapest, Országház u. 30.; e-mail: nagyildiko@mtapti.hu

A határon túli magyar társadalomhoz kapcsolódó jelenségek vizsgálata elsősorban a kisebbségkutatások témái között jelenik meg, ám valamely aktuális helyzethez kapcsolódva, kisebb-nagyobb hangsúlyt kapva, kedvelt szereplője a napi politikának és a közéleti vitáknak is. A téma megközelítésének széles spektrumát a makroszintű szemléletmódok uralják: a határon túli magyarok elsősorban a makroszintű társadalmi, gazdasági, politikai vagy kulturális jelenségek tárgyaiként, alanyaiként tűnnek fel a magyar sajtóorgánumok hasábjain és a média híreiben. A határon túliság mellett a vidék, mint társadalmi kategória, a ruralitás helyzetének kutatása, valamint a vonatkozó politikai beavatkozások szintén konjunktúrájukat élik. Ugyan a mai társadalomtudományi és politikai diskurzus előszeretettel foglalkozik az elmaradott vidékek gazdasági és társadalmi problémáival, a felzárkózás és az esélyegyenlőség megteremtésének a kérdésével, a vidékfejlesztés és az alulról építkezés módszerével, ám a fejlesztési rendszerek és beavatkozások többnyire sablonszerűen, nem a szubszidiaritás elvét követően valósulnak meg. Ennek az egyik alapvető oka, hogy a helyismerettel, illetve a fejlesztési potenciállal rendelkező szereplők halmazának közös metszete meglehetősen sovány.

Oláh Sándor *Falusi látteletek 1991–2003* című könyve a határon túli magyar vidéki társadalmat érintő makroszintű folyamatok bemutatása mellett a mikrovilág szintreibe is betekintést ad: a társadalmi jelenségek közösségi vetületének, a makroszintű folyamatokra reflektáló egyéni életutak és megélt sorsok, a közösségi értékrendek és ezek változásainak bemutatásával. A semmiképpen sem idillizáló, tényfeltáró jellegű, néhol etnografikus máshol szociografikus hangvételű, alapvetően szociológiai elemzések a terepen eltöltött több évtizedes kutatómunka eredményei, amelynek a Regionális és Antropológiai Kutatások Központja biztosított intézményi kereteket. A kutatóközpont, közismertebb nevén a KAM (Kommunikációs és Antropológiai Munkacsoport), a 80-as évek elején kezdte meg félig-meddig illegális kutatási tevékenységeit Csíkszeredában. Már a kezdetek óta a csoport fő vizsgálati területe a Székelyföld, annak gazdasági és társadalmi jelenségei és folyamatai voltak, úgymint az interetnikus kapcsolatok, a társadalmi nyilvánosság, a migráció, a népi vallásosság és hiedelemvilág, a falusi gazdálkodás vagy a tréfás nyelvi kapcsolatok. A kutatóintézet 1990-ben történő hivatalos megalakulása óta több tucat antropológiai és szociológiai jellegű könyvet és tanulmányt jelentetett meg.

Jelen tanulmánykötet a Székelyföld egyik mikrokörzetét, a Hargita megyében található Kishomoród mentét mutatja be, amelynek viszonylag elzártnak fekvő települései az elmaradott rurális térség kategóriájába tartoznak. A kötetben a terepen töltött mintegy másfél évtized kutatási tapasztalatait és eredményeit olvashatjuk, tematikusan három csokorba fűzve az egyes tanulmányokat. A tanulmányok közötti esetleges információbeli átfedések oka, hogy a kötet már publikált, önálló művek gyűjteménye.

Az első tematikai blokk a mezőgazdasági termelés körülményeit tárgyalja. A Kishomoród mentéről elmondható, hogy elmaradottságának következtében a térségben a huszadik század derekáig fennmaradtak a családi kisgazdaságokban működő tradicionális mezőgazdasági termelési formák. A kései feudalizmus nem számolta fel a tradicionális önfenntartó gazdálkodást, valamint az ehhez kapcsolódó szokásrendszert és a mentalitásbeli sajátosságokat. Ezek drasztikus elsorvasztása a hatvanas évek elején végbemenő téészesítés nyomán indult el. A mezőgazdaság szocialista működésének három évtizede után a gazdaság strukturális kényszerei következtében a román vidéki társadalom némiképp a téészesítést megelőző gazdálkodási formákhoz tért vissza. Ezt a jelenséget a visszaparaszttosodás¹ fogalmával írhatjuk le és az olyan kifejezetten agrárdominanciájú területeken figyelhetjük meg, ahol a rendszerváltást követően tulajdonképpen újjáéledtek a tradicionális gazdálkodás mintái: a falusi tapasztalati tudás, a szokásjog, a hagyománytudat. Az *Ember és föld* című fejezet a kilencvenes évek vidéki társadalmának agrárvonatkozású jelenségeit, a gazdálkodás módjait és körülményeit vizsgálja, hiteles, illusztratív idézetekkel tarkítva. A Kishomoród mente településein a föld a mai napig mint státuszszibólum is funkcionál, tehát nem pusztán mint megélhetési forrás játszik szerepet az egyén és közösség életében, hanem az egyén társadalmi pozícióját meghatározó reprezentáció fontos eszköze. Elmondható, hogy a vizsgált területen a népesség egésze kisebb-nagyobb mértékben agrárérintett. A lakosság kevesebb, mint egytizede használja a földet, mint elsődleges és néhol kizárólagos megélhetési forrást. A háztartások legnagyobb hányada árutermelő tevékenységet folytat, ám az itt megtermelt többletet jórészt a presztízszfogyasztás folyamán fel is éli. Ezek mellett, csekély arányban ugyan, de megjelent a profitorientált, beruházó-, kapitalista szellemű mezőgazdasági vállalkozói réteg is. A tanulmánykötet talán leginkább részletező fejezete az első, ahol az újraalakuló családi gazdálkodás formáiról, menetéről és viszonyairól, körülményeiről és menetéről kapunk árnyalt képet. Fontos megjegyezni azonban, hogy a kilencvenes évek visszaparaszttosodás jelensége nyomán kialakult gazdasági forma sok komponensében eltér a tradicionális gazdálkodástól, és hiszen a hagyományos családi gazdaságokat jellemző többgenerációs gazdálkodási modell sorvadófélben van; hiányzik a korszerű gazdasági és technikai szakértelem, és általában nem alakult ki modernizáló intézménye az agráriumnak. A magyarországgal ellentétben a második gazdaság nem volt számottevő Romániában, így még látens módon sem alapozódott meg a piacgazdaság a szocializmus évtizedeiben. Mindezek mellett a falusi társadalmak pedig nem nevezhetők szerves, zárt és organikus módon működő közösségeknek, hiszen az anyagi és a vagyoni önreprezentáció okozta viszonylagos magánjólét és az ezzel szembeni köz-

1 Kovách Imre (2003): A magyar társadalom paraszttalanítása európai összehasonlításban. *Századvég*, 28: 41–65.

szegénység, valamint a harmonikus közösségi létet megcáfoló heterogén életmodellek jellemzőek a helyi társadalomra.

A kötet következő tanulmánycsokra, a *Kitaszító föld* a határon túli magyarság körében különösen elterjedtnek mondható jelenséget tárgyal, az elsősorban Magyarországot megcélzó vendégmunkát. Mivel e jelenséget magas fokú illegalitás jellemzi, annak részletei és társadalmi körülményei nagyrészt ismeretlenek. Az ilyen jellegű terepmunka, illetve résztvevő megfigyelés nagyfokú terepismeretet és bejáratott helyi kapcsolatrendszereket igényel. A témában megjelent tanulmányok a vendégmunka jelenségeinek helyi és magyarországi viszonylatú társadalmi és közösségi vetületeit mutatják be, valamint a megélt életutakba bepillantást nyerve a vendégmunkás életforma részletei is kirajzolódnak előttünk. A vendégmunka jelensége a kilencvenes évektől jegyezhető. Az anyaországban dolgozó időszakosan hazalátogató vendégmunkás legtipikusabb alakja állandóan ingázik, turistavízummal legálisan tartózkodik Magyarországon, ám illegálisan vállal munkát, és jelentős közvetítő tevékenységet folytat a számára otthoni és a magyarországi életforma között. Elsősorban ez a réteg közvetít új viselkedési formákat, fogyasztási szokásokat a helyi társadalom számára, amelyet leginkább a családfelbomlás az idősebb generációk presztízsvesztése, valamint a lokális identitás felbomlásának illetve átalakulásának társadalmi jelensége kíséri. A vendégmunkás lét életforma. A szülőföldről véglegesen lemondani nem tudó vagy nem is akaró, ám jobb megélhetési feltételeket óhajtó népesség életformáját informális csatornákon működő segítő, kiszolgáló intézmények sora egyengeti a térségben. Ilyen intézmény többek között az ún. „pecsételős” turistabuszok tömeges megjelenése, amik a legalitás és az illegalitás határán billegve teremtették meg a gyakori határátlépések és az utazó életforma lehetőségei szerinti legjobb körülményeit. A konkrét, adatokkal alátámasztott elemzések mellett az írások érdekességét a résztvevő megfigyelés során gyűjtött leírások, idézetek színesítik, amelyek hűen ábrázolják a Romániában magyarként, Magyarországon románként diszkriminált sorsokat.

A kötet zárófejezetének *Nem csak dolgozik az ember* témája a Kishomoród mente társadalmának szimbolikus szférája: a mindennapi élet élését alakító szokások, a társadalmi cselekvések formái és rendszerei, az ünnepekhez és egyéb rituálékhoz kötődő megnyilvánulások. Ebben a fejezetben a teljesség igénye nélkül kapunk szeleteket a társadalom mindennapi életéről, amelynek érdekessége abban rejlik, hogy a tradicionális társadalmakhoz köthető mozzanatok illetve a modern racionális életvezetés közötti különös átmenetbe nyerhetünk bepillantást. Ez utóbbi jelenségek gyakorisága teszi társadalomkutatók számára oly gazdag kutatási tereppé a határon túli vidéki magyar közösségeket.

VÁLASZOK AZ ÁTMENET KIHÍVÁSAIRA ERDÉLYBEN ÉS A VILLÁNYI BORVIDÉKEN

Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.*
Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004.

KELEMEN Eszter

Budapesti Corvinus Egyetem
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: kelemeneszter@mtapti.hu

A közép-európai országok életében igen fontos fordulópontot jelentett a rendszer-váltás: a hosszú ideig tartó, keleti orientáció után a régió országainak lehetősége nyílt a Nyugat felé fordulni, átalakítani gazdasági szerkezetüket és politikai berendezkedésüket, s mindezekkel együtt egy új társadalmi fejlődési pályára állni. Az átalakulás során létrejött, napjainkra jellemző társadalmi és gazdasági képződmények, cselekvési minták többsége azonban a tiszta típusokkal szemben a keleties és a nyugatias elemek kombinációját mutatja, amelyek működését és továbbfejlődését csak akkor érthetjük meg, ha feltárjuk kialakulásuk mozgatórugóit, körülményeit, s az őket akkor és ma körülvevő társadalmi közeget. Természetesen sokféle nézőpontból lehet vizsgálni az átmenet időszakát, mint ahogyan arra számos példát láthattunk már akár hazai, akár külföldi kutatóktól. A most bemutatásra kerülő könyv ezen aspektusok közül egyet, az átmenet és az etnicitás összefüggéseit emeli ki.

Kovács Éva hosszú évek óta folytat közösségkutatásokat magyarországi településeken és országhatárokon kívül eső térségekben egyaránt, az ott élőket ért társadalmi, gazdasági vagy politikai kihívásokra adott etnikai jellegű válaszok után kutatva. Jól illeszkedik ebbe a kutatási ívbe a két külön könyvet összefogó kötet, melynek első fele életút-interjúk segítségével tárja fel az erdélyi magyar vállalkozók világát, második részében pedig hat tanulmány segítségével ismerkedhetünk meg a villányi borvidék főszereplőivel, a térség társadalmának jellemzőivel. A két könyv közötti kapcsolatot az etnicitás, a közösség és az identitás fogalmának újragondolása teremti meg, amelynek alapjául az appadurai szomszédság-lokalitás fogalom kettőse szolgál – mindkét könyv a közösség elfogadtatására kialakított identitáspolitikákra és diskurzusokra fókuszál, hiszen úgy tűnik, napjainkban a csoportazonosságok kialakulását a közösségre aggott kollektív azonosítókkal szembeni ellenállás sokkal inkább befolyásolja, mint a ténylegesen megélt azonosság. Ily módon a tanulmányokból választ kapunk arra, hogy hogyan konstruálódik az erdélyi magyar vállalkozó és a villányi borász, hogy miként legitimálják önmagukat a külvilág felé, s hogy ebben milyen szerepet játszik etnikai hovartartásuk – magyarságuk illetve svábságuk.

A kötet logikus felépítése a szerkesztőt dicséri, az etnicitás, a közösség és az identitás kapcsán megfogalmazott bevezető gondolatok szépen bomlanak ki a tanulmányok során. Az első könyv részletes bevezetővel indul, mely bemutatja az alkalmazott narratív-biográfia technikát, s ehhez kapcsolódóan tárgyalja a vállalkozások társadalmi

nemét, valamint a vállalkozói életutak „finalitását”, mint két lényeges vizsgálati szempontot; majd ezután kerül részletes bemutatásra a szerzők által elkülönített 15 elbeszélési stratégia, valamint négy teljes esetrekonstrukció. A kötet második része egy átfogó tanulmánnyal kezd a Villány-Siklói Borútról; majd az ezt követő három írás a villányi borászok három fő típusát, a nagy- és középborászokat, valamint az östermelőket mutatja be. Az ötödik tanulmány a villányi bormárkák szimbolikus tartalmát és helyi gyökereit keresi, a kötet zárásaként pedig egy térségi kistelepülés, Palkonya történetét ismerhetjük meg.

Kiss Tamás Erdélyben végzett kutatása csatlakozik a magyar vállalkozó-kutatóskozhoz, miközben az etnikai identitás teremtéséről információt hordozó momentumokat is megfigyeli. A tanulmány harmincöt, 1999-ben készült interjú feldolgozására épül. A megkérdezettek valamennyien erdélyi magyar vállalkozók, akik azonban különböző úton-módon, más-más tőkék konverziójával lettek azzá, s vállalkozóságuk a tanulságok szerint még tíz évvel a rendszerváltás után is formálódó, alakuló identitás-konstrukció. A velük készített narratív-biográfiai interjúk két szinten kerültek elemzésre: egyrészt sor került az életutak rekonstrukciójára, másrészt a narratívák is vizsgálat tárgyát képezték, így nem csak az események valós történéseit ismerhetjük meg általuk, de azt is, hogy az elbeszélők hogyan értelmezik az elmondottakat. A narratívák alapján megkülönböztethetővé válnak a nőies és a férfias elbeszélések: előbbinél az elbeszélő passzív szereplő, és jellemző a többes szám első személy használata; míg az utóbbinál az elbeszélő aktív szereplő, aki egyes szám első személyben mondja el történetét. A szerző emellett kitér a vállalkozóvá válás történetének általános élettörténeti narratívába való beágyazottságára is, aminek kapcsán arra a megállapításra jut, hogy az erdélyi magyar vállalkozók esetében nem beszélhetünk a vállalkozói életutak „finalitásáról”, amit Kuczsi Tibor a magyar kutatások kapcsán tapasztalt, hiszen a vállalkozóvá válás történetét a legtöbb interjúalany nem tudta koherensen beágyazni élettörténetébe.

Az interjúk alapján tizenöt narratíva-típust különböztet meg Kiss Tamás, melyek azonban nem minden esetben jelentek meg tisztán az elbeszélésekben, hanem kiegészítették egymást, összekapcsolódtak másokkal. A leggyakoribb elbeszélési stratégia a „self made man”: az e csoportba sorolt elbeszélők a semmiből építették fel magukat, nincs előtörténetük, sem korábbi, átkonvertálható tőkéjük. Társadalmi nemét tekintve ez az elbeszélés-típus kifejezetten férfias, ezért, bár a női interjúalanyoknál is gyakori volt, esetükben legtöbbször kiegészült más narratívákkal, gyakorta a „küldetés” narratívával, melyben az elbeszélő vállalkozói pályafutásának valamilyen mögöttes jelentést tulajdonít. A self made man és a küldetés narratíva között a szerző háromféle relációt fedezett fel: „tisztá küldetés”-nek nevezi, ha nincs köztük kapcsolat, „tranzitológiai küldetés”-nek, ha a kettő megfér egymással, és „ellentmondásos küldetés”-nek, ha a két narratíva nem egyeztetethető össze az elbeszélő által. Az utolsó típusba mélyebb bepillantást is nyerünk az első esetrekonstrukció által, mely egy olyan közgazdász nő életútja és élettörténeti elbeszélése közti kapcsolatot írja le, akinek korábbi szakmai és családi szocializációs örökségeivel kell megküzdenie vállalkozóként.

Kiss Tamás a küldetéses vállalkozó ellentétéként tekint a „kisember”-re, aki a vállalkozóság stigmájától nem akar megszabadulni, ehelyett magát a domináns rendet kérdőjelezi meg. A „letelepedés-otthonteremtés” narratívához kötődik a második esetrekonstrukció, ahol a vállalkozóvá válás a feltétele a család egyben és helyben tartásá-

nak. A „beavatás-mesterség” elbeszélési stratégiában a vállalkozóvá válás a szakma elsajátítását követő mesterré válásnak a megfelelője. A „korábbi átmenet” és a „folytonosság megőrzése, helyreállítása” narratívák 1990 előtt kezdődnek, előbbi inkább segédelbeszélésnek tekinthető (kiegészíti a self made man narratívát), utóbbi pedig a vállalkozói létet látja a múlt rendszerbeli státus megőrzése lehetőségének. Ide kapcsolható a „kényszervállalkozó” narratíva is, mely annyiban különbözik az előzőtől, hogy ez esetben nem sikerül a korábbi státus megőrzése. Kiss Tamás megkülönbözteti még a „szolgáltatás-szolgálat”, a „Curriculum Vitae: értelmiségi vezető”, a „múlt rendszer áldozata” és a „megszakított polgárosodás” narratívákat, utóbbi kettőhöz két újabb esetrekonstrukció is tartozik. E tizenöt elbeszélés-stratégia ismertetésével lesz az erdélyi magyar vállalkozókról alkotott kép teljes: a szerző a különböző feltárt értelmezések közösségét keresi, amelyhez kapcsolódóan a fő következtetéseket az összefoglalóban olvashatjuk.

Takács Gabriella tanulmánya a Villány-Siklói Borútról igen átfogó bevezetője a második könyvnek. A szerző bevezeti az olvasót a régió borászati múltjába, a bor kultúrtörténetébe: ír a gasztronómiáról, a fogyasztókról, a termelőkről és a borászati szakemberekről, a bormarketingről és a bor szimbolikájáról. Ezek után tér át a villányi borvidék részletes tárgyalására, s a Borút Egyesület bemutatása mellett a jogszabályi háttérre és az uniós csatlakozás hatásaira is kitér. Takács Gabriella szerint a Borút Egyesület az egyik kulcsa a térség fejlődésének: a civil szervezet megalakulása szomszédságot teremtett a községek között, s lehetőséget adott egyfajta lokalitás kialakulására.

Szigeti Éva a villányi borvidék öt vezető borászának pályáját mutatja be. A siker kulcsát a szerző abban látja, hogy Villányban a szakmai tudás ötvöződött a kapcsolati és humán tőke mozgósításával; a háztartás és a vállalkozás e térségben paraszti hagyományokat idéző szimbiózisban tudott jelen lenni. Az öt vezető borással készült interjúk alapján borász életutakat különít el (paternalista, szakember, tradicionális borász, beházasodó, self made man), vizsgálja vállalkozásuk fő fordulópontjait; következtéseiben pedig ír a sváb etnicitás – interjúkban konkrétan meg nem jelenő, de mégis érezhető – szerepéről, s a térségi összefogás fontosságáról.

Fazekas Andrea, Szabadi Laura és Zsubori Andrea a villányi borásztársadalom következő rétegéről, a középborászokról írnak: életút-interjúik alapján az átmenetben betöltött társadalmi-gazdasági szerepüket, valamint egyéni megoldási stratégiáik közös vonásait tárják fel. A szerzők a tradíció és a borászat két dimenziója mentén határozzák meg a középborásszá válás jellegzetes típusait, s a vizsgált csoportot nevesített individuumok közösségeként aposztrofálják, mivel egyszerre jellemzi a villányi középborászokat a közösséghez tartozás és az egyediségre, elkülönülésre törekvés.

Bakics János tanulmányában ismerkedhetünk meg az őstermelői csoport legfőbb jellemzőivel, akik, bár a villányi szőlőterületek jelentős részét birtokolják, mégis ritkán kerülnek említésre a térség bemutatása kapcsán. A szerző tapasztalatai szerint a helyi őstermelők számára a szőlőművelés a villányi léthez tartozó, generációkon áthagyományozódó foglalatosság, ami ez által identitás erősítő szereppel bír. Többségük pozitívan értékeli az átmenetet, s a nagy- és középborászokhoz fűződő viszonyt is, ami egyszerre mutatja a térség szereplőinek egymásra utaltságát, és a köztük lévő rokoni, baráti kapcsolatok szerepét.

Szintén Bakics János ír a villányi bor új márkásításáról, a borászati hagyományok átörökítéséről az átmenet éveiben. Írásában figyel a bormárkák szimbolikus tartalmának összetettségére, mélységére, és a helyi kultúrához kötődő gyökereire. A különböző márkatípusok (személyi, természeti, helytörténethez kötődő, stb.) az azonosulási minták közvetítői, s egyben a gazdasági érvényesülésért, a terület birtoklásáért folytatott harc szimbolikus szereplői, folyamatos változásuk, alakulásuk így a térségi hagyománytermelés intenzitására utal.

A könyvet Takács Gabriella Palkonyáról írt tanulmánya zárja, mintegy keretbe foglalva, s konkrét példával illusztrálva a korábbi megállapításokat. Az írásból megtudjuk, hogy a falu számára fejlődést hozott az átmenet, aminek azonban fontos feltétele volt a „self made woman” polgármesterasszony szerepvállalása, valamint a közösségiség. A szerző a mára kialakult, rendezett faluképben a lokális materializálódását látja, ami feltámasztja az összetartozás érzését a helyi lakosokban. Megállapítja, hogy a faluról a külvilág felé sugárzott kép sváb gyökerekből táplálkozó, újfajta közösséget ábrázol, amelynek azonban valódi alapja az ott élők nemzeti hovatartozástól elvonatkoztatott szövetsége.

A kötet két része az átmenet kihívásaira eltérő helyszíneken adott, eltérő válaszokat vizsgálja, amelyeket azonban összeköti az etnicitás és a közösségiség, mint a kihívásokra adott válaszokat befolyásoló tényezők. Az erdélyi magyar vállalkozókat bemutató írás lehetőséget ad a térbeli összehasonlításra, s kiinduló alapja lehet egy későbbi, a vállalkozói identitás időbeli alakulását vizsgáló kutatásnak is, ezáltal gazdagíthatja az átmenet és az etnicitás, valamint a vállalkozókutatások irodalmát. A villányi régió fejlődését bemutató tanulmányok – melyekről kiemelendő, hogy szerzőik a Pécsi Tudományegyetem kommunikáció szakos hallgatói – megmutatják, hogy mitől és miként lehet sikeres egy térség átalakulása, s hogy ehhez az etnicitás mennyiben járul hozzá, ezáltal mintát szolgáltathatnak más vidéki térségek számára.

ABSTRACTS

NETWORKING LIMITATIONS: MODELING ORGANIZATIONAL NICHEs IN THE BLAU-SPACE

Gábor PÉLI

The paper studies organizational niches and also network niches around nodes embedded to the n-dimensional social space (Blau-space). Dimension change, a shift in the number of descriptors of the social domain, influences niches in many ways. It alters the optimal niche size. It affects the chances of niche overlap, and so, competition intensity. Dimension change can also open new, unoccupied spots in spaces already 'tightly packed' with niches, thus facilitating organizational entry or the establishment of additional network nodes.

GAME THEORY EXPLANATION TO THE FAILURE OF ESTABLISHING PUBLIC PROPERTY

József MÉSZÁROS

Nowadays, we often face with the fact in our environment that certain public institutions, services do not really fulfill their tasks intended. Complaints regarding the low quality of public services are to be read in the daily press; we all experience the devastation of our environment. There are several scientific explanations to these phenomena. In this study we aim to provide a quite simple explanation to these phenomena based on the rational choice theory and by using the terms of the game theory. First, we examine the key terms of this topic, then we itemize the problems of public property, and finally by using the terms of the game theory we draw the following conclusion: assuming the members of a community follow their own interest, no public property shall be established, or existing public property shall fall into disrepair.

ECOLOGY IN PUBLIC HEALTH

László KISS

After the turn of the 19th-20th century even in Hungary more and more emphasis has been laid on the connection between the natural or built environment and the health situation. Health experts started to deal with the questions of canalization, water-supply, disposal of sewage, etc. Improving the infrastructure became partly a health issue. Between the two world wars significant progress has been made: the state got more concerned and involved that resulted on one hand, in the implementation of professional solutions and on the other hand, appropriate financial resources for such developments.

THE GARDENER, THE DOCTOR AND THE WINE-COOPER
Konstantin MEDGYESI

Sociologists, politologist hold an often serious and fierce controversy in the public and in the political press whether there has been a factual transformation of the social structures after 1989-90-es, or merely a replacement of the elite. Some maintain the view that there has been a constitutional regime change, but hardly any replacement of the elite.

In this study we try to provide the reader with some additional information to the polemic on what kind of developments occurred in the eighties and nineties in the political elite of a small town, Makó by using the tools of the report-sociography.

According to the author when examining the aspects of the regime change in a small town, we should not focus on trying to fit the different social situations within the boundaries of a single theory, rather to draw a map of the old and new political elite, nomenclature of small towns, and career path of the members of this elite (based on the research in Makó and researches to be followed in other small towns). For this purpose, the method of report-sociography might be an appropriate tool.